

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ**

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD
UNİVERSİTETİ**

Kafedra: Maliyyə

Fakultə: Maliyyə

Buraxılış işi

Kurs : IV

Qrup: *M-620*

Tələbə: *Kərimli Kərim Etibar oğlu*

Mövzu: “Dövlət Büdcəsinin gəlir və xərclərinin
tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər: müəl. İ. Musayev

Kafedra müdiri: prof. D. Bağirov

BAKİ-2010

Plan:

Giriş.....3

I Fəsil. *Dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi məzmunu və əhəmiyyəti*

1.1 Dövlət büdcəsinin zəruriliyi və iqtisadi məzmunu..... 5

1.2 Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərinin təsnifatı..... 12

II Fəsil. *Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin müasir durumunun təhlili*

2.1 Dövlət büdcəsinin vergili və qeyri-vergili gəlirlərinin kompleks təhlili..... 22

2.2 Dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi xərcləri..... 32

III Fəsil. *Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin proqnozlaşdırılması və xərclərinin idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi*

3.1 Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin proqnozlaşdırılması..... 48

3.2 Bütçə xərclərinin səmərəli idarə edilməsi və bölüşdürülməsi..... 60

Nəticə və təkliflər

Ədəbiyyat siyahısı

G İ R İ Ş

Dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin həyata keçirilməsində vasitələrdən biri maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olan büdcə sistemidir. Büdcə sistemi Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olmaqla ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının icra olunmasının əsas maliyyə təminatı rolunu oynayır. Büdcə sisteminin qurulması, onun ayrı-ayrı həlqələri arasında maliyyə münasibətlərinin müəyyən edilməsi dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinə, dövlətin iqtisadi və sosial cəhətdən inkişaf etməsinə xidmət edir. Büdcə sistemi dövlətin iqtisadi, siyasi təşkili ilə müəyyən edilir. Dövlət büdcəsi və yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələri qarşılıqlı əlaqələr və müəyyən maliyyə münasibətləri əsasında tərtib və icra edilir. Büdcə sisteminin qurulması və onlar arasındakı maliyyə münasibətləri müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər ölkədə büdcə quruculuğunun əsasını təşkil edir. Büdcənin təşkili prinsiplərinin tətbiq edilməsi və öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən və yeni iqtisadi sistemə, bazar iqtisadiyyatına keçdikdən sonra iqtisadiyyatda islahatlar aparılmış, iqtisadiyyatın bir çox sahələrində olduğu kimi dövlətin əsas maliyyə planı olan dövlət büdcəsi yenidən işlənib hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin özünəməxsus büdcə sistemi, büdcə quruluşu, büdcə hüquqları və büdcə həlqələri mövcuddur və “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir.

Dövlət büdcəsi haqqında danışıarkən onun formalaşma mənbələri, xərclərinin istiqamətləri haqqında danışmaq qeyri-mümkün olardı. Dövlətin iqtisadi gücü onun büdcəsində əks olunur. Büdcənin gəlirləri,

eyni zamanda gəlirlərlə xərclər arasındakı balans nə qədər mükəmməl olsa dövlət bir o qədər qüdrətli hesab olunur. Bütçənin gəlirlərinin formalaşdırılması, xərclərinin planının tərtib edilməsi hər bir dövlət üçün ən mühüm məsələlərdəndir. Azərbaycan gənc bir ölkə olduğundan yuxarıda qeyd etdiyim sahələrdə daim təkmilləşməyə ehtiyac duyur buna görə də hesab edirəm ki, buraxılış işinin mövzusu dövrümüz üçün aktual məsələdir və yaxın gələcəkdə də respublikamızda ən aktual iqtisadi məsələlərdən biri olaraq qalacaqdır.

Buraxılış işi giriş, üç fəsil, nəticə və təklif hissələrdən ibarət olaraq yerinə yetirilmişdir:

I fəsil Bütçənin əhəmiyyətinə və sosial-iqtisadi məzmununa həsr edilmişdir. Eyni zamanda burada bütçənin gəlir və xərclərinin təsnifatı geniş şərh edilmişdir.

II fəsildə dövlət bütçəsinin gəlir və xərcləri kompleks təhlil edilmiş, onların formalaşma mənbələri, inkişaf dinamikaları və onlara təsir edən amillər nəzərdən keçirilmişdir.

III fəsil isə bütçənin proqnozlaşdırılmasına, bütçə haqqında qanun qəbul edilərkən bu proqnozlardan istifadə olunmasına və gəlir və xərclərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

I Fəsil. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN SOSIAL-İQTİSADI MƏZMUNU VƏ ƏHƏMİYYƏTI

1.1. Dövlət büdcəsinin zəruriliyi və iqtisadi məzmunu

Hər bir dövlətin konkret tarixi şəraitindən asılı olaraq əmələ gələn funksiyalarını yerinə yetirərək, yəni maliyyə vəsaiti ilə təmin etmək üçün dövlət büdcəsi olmalıdır. Dövlət özünün iqtisadi, sosial və siyasi vəzifələrini, funksiyalarını yerinə yetirmək üçün mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fonduna malik olmalıdır. İctimai – iqtisadi formasiyalar hətta dəyişiləndə belə dövlətin mühüm elementləri olan vergilər, istiqrazlar və dövlətə xas olan xərclər kimi kateqoriyalar obyektiv surətdə zəruri olur. Məhz bu cəhətlər dövlət büdcəsinin obyektiv bir iqtisadi kateqoriya kimi zəruri olmasını şərtləndirir.

Büdcə – Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir. Dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin həyata keçirilməsində vasitələrdən biri maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olan büdcə sistemidir. Büdcə maliyyə münasibətlərinin özündə əks etdirən tarixi iqtisadi kateqoriyadır. Onun yaranması və inkişafı dövlətin yaranması ilə bağlıdır. Büdcə iqtisadi kateqoriya kimi maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olaraq, özündə pul münasibətlərinin təzahür etdirir. Büdcə dövlətin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaranması və istifadəsini həyata keçirir. Büdcə dövlətin sosial siyasətini, dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirmək üçün əsas maliyyə mənbəyi olub, ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsini təşkil edir. Göründüyü kimi büdcə dövlətin idarə edilməsində müstəsna rola malikdir. Buna görə də, bütün dövlətlərin iqtisadi və dövlət quruluşuna xas olan büdcə sistemi təşəkkül tapmış və formalaşmışdır.

Büdcə ölkənin maliyyə sisteminin mərkəzi həlqəsi olduğuna görə maliyyə kateqoriyasına ail olan bütün keyfiyyət cəhətlərini özündə əks etdirir. Maliyyə ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü nəticəsində dövlətin və ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaiti fondlarının yaranması və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul münasibətlərini əks etdirir. Deməli, maliyyə daha geniş əhatə dairəsi olan pul münasibətləri sistemini özündə əks etdirir. Dövlət büdcəsi isə dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaranması və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul münasibətləri sistemi daxili məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesində dövlətin mərkəzləşmiş sərəncamına daxil olan pul vəsaiti fondunun yaranması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul münasibətlərini əks etdirir. Bu prosesdə dövlətlə müəssisələr, təşkilatlar arasında, dövlətlə əhali arasında maliyyə münasibətləri meydana gəlir. Bu prosesdə həm dövlətin fondu yaranır, həm də həmin pul vəsaiti fondu dövlətin ümumi xərclərinin ödənilməsinə, cəmiyyətin bir çox ehtiyaclarının, müdafiə, sosial, idarəetmə və s. ehtiyaclarının ödənilməsinə istifadə olunur. İqtisadi ədəbiyyatda «Büdcə» terminin tətbiq olunması hamıya məlumdur. Lakin bir sıra hallarda «büdcə» termini daha məqsədəuyğun şəkildə dövlət hakimiyyəti orqanlarını məxsus funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün maliyyə təminatı kimi formalaşması kimi xarakterizə olunur. Bu cür xarakterizə daha konkret və məqsədəuyğundur. Ona görə ki, həm mərkəzi, həm də yerli hakimiyyəti orqanları cəmiyyətin oümumi ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edirlər. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün lazım olan maliyyə vəsaiti dövlət büdcəsinin və onun bütün həlqələrinin formalaşmasını və istifadə olunmasını ifadə edir.

Burada elə cəhətləri də aydınlaşdırmaq lazım gəlir ki, «büdcə» həm maliyyə münasibətlərini, həm dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaranması və istifadə olunması formasını, həm də

dövlətin əsas maliyyə planı olması anlayışlarını özündə birləşdirir. Hər bir iqtisadi kateqoriyanın mahiyyəti bildiyimiz kimi, onun yerinə yetirdiyi funksiyalarla ifadə olunur. Dövlət büdcəsi də iqtisadi kateqoriya olmaqla müəyyən funksiyaları yerinə yetirir və bu funksiyaların məzmunun açmaqla «büdcənin» dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi məzmununu aydınlaşdırmaq olar. Bir çox iqtisadçı alimlər bu və ya digər iqtisadi kateqoriyanın mahiyyətini açarkən onun yerinə yetirdiyi funksiyaların əsas meyar olduğunu göstərirlər. Büdcə kateqoriyası da geniş ictimai münasibətlər sistemini əks etdirməyinə görə maliyyəyə aid olan bütün funksiyaları özündə əks etdirir. Lakin büdcənin spesifik cəhətlərini də ümumi maliyyə münasibətlərindən ayırmaq olar. Belə ki, ən əvvəl büdcəyə maliyyə münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi baxmalıyıq, ikinci, büdcə maliyyə planı kimi səciyyələnməlidir, üçüncü, büdcə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondudur. Bu cür xarakterik cəhətlərini nəzərə almaqla görürük ki, büdcə kateqoriyası müəyyən konkret istiqamətlər üzrə xarakterizə olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) büdcə fondunun yaranması (yəni büdcənin gəlirlərinin əmələ cəlməsi)
- 2) büdcə fondunun istifadə olunması (yəni büdcənin xərclərinin maliyyələşdirilməsi).
- 3) büdcənin gəlirləri və xərclərinin formalaşması üzərində nəzarət.

Birinci funksiyayı, gəlirlərin yaranması ilə yerinə yetirir. təsərrüfat təşkilatlarından (hüquqi şəxslərdən, fiziki şəxslərdən) vergilərin daxil olması, istiqrazların reallaşması, dövlət əmlakına misaldır. Lakin nəzərə almalıyıq ki, büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi ümumi daxili məhsulun ilkin bölgüsü zamanı yaranan təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaiti fondlarıdır. Bunlara aiddir:

- 1) işçilərin əmək haqqı fondu

- 2) sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən mənfəət
- 3) qeyri-müzdli işçilərin əmək haqqı fondu
- 4) torpaq sahiblərinin renta gəlirləri
- 5) ssuda fondunun faizi (bankların mənfəti)

Büdcənin gəlirlərinin bu cür ümumi sxemi, əlbəttə, daimi deyil, konkret iqtisadi-ictimai şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Məlumdur ki, dövlət cəmiyyət miqyasında ümumi təsərrüfat subyekti kimi çıxış edir. Bu zaman istehsalçıların ümumi mənafeyi nəzərə alır və buna görə də büdcə ölkənin bütün iqtisadi sisteminin inkişaf mənafeyi nəzərə alınmaqla iqtisadi proseslərin nizamlaşdırılmasına təsir göstərir. Ölkənin bütün xalq təsərrüfatında makroiqtisadi proporsiyaların gözlənilməsi üçün, qeyri-istehsal və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi, əhalinin ümumi tələbatının ödənilməsi, müxtəlif mülkiyyət formalarının iqtisadi inkişafı və s. büdcənin ümumi ölkənin mənafeyi üçün istifadə olunmasını zəruri edir.

Büdcənin xərcləri də onun gəlirləri kimi müəyyən şərtlərə əsaslanır. Lakin gəlirlərə nisbətən xərclərin istiqamətinin, quruluşunun dəyişilməsi daha çevikdir. İqtisadi və siyasi vəziyyət dəyişəndə, büdcə xərcləri hərbi, sosial, iqtisadi-siyasi məqsədlərin mənafeyinə uyğun dəyişir. Belə ki, büdcənin xərclərinin hərbi və sosial məqsədlərə bölünməsi nisbətləri ayrı-ayrı hallarda kəskin dəyişə bilər. İqtisadi böhranlar, hərbi münaqişələr zamanı büdcə xərcləri hərbi ehtiyacları ödəmək üçün daha çox dəyişilir.

Beləliklə, büdcənin sosial-iqtisadi məzmunu onun gəlirləri və xərclərinin tərkibi və quruluşu ilə müəyyən olunur. Bu barədə sonrakı paraqraflarda daha geniş izah veriləcək.

Büdcənin nəzarət funksiyası da mövcud vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, büdcənin nəzarət funksiyası həm gəlirlərin forlaşması zamanı, həm də onun xərclərinin maliyyələşdirilməsi zamanı həyata keçirilir.

Bununla belə, büdcənin nəzarət funksiyası iqtisadi proseslərə təsir etməklə pul vəsaiti fondlarının düzgün formalaşması və məqsədli istifadəsi üçün şərait yaradır. Lakin nəzarət funksiyası həm ümumi maliyyə nəzarəti kimi, həm də maliyyə orqanlarının nəzarət vəzifəsi kimi qarşılıqlı vəhdətdə aparılır. Büdcənin nəzarət funksiyası maliyyənin nəzarət funksiyasının tərkib hissəsidir. Büdcənin iqtisadi-sosial məzmunu həm də onun geniş təkrar istehsaldakı rolu ilə də müəyyən edilir. Dövlət büdcə fondundan ölkənin ümumi mənafeyinə xidmət edən mütərəqqi təsərrüfat sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün istifadə edir. Ən mühüm sahələrin inkişaf etdirmək, ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı mənafeyi üçün büdcə vasitəsilə dövlət ümumi daxili məhsulu bölüşdürür və yenidən bölüşdürür. Büdcə vəsaiti hesabına qeyri-istehsal sahələrinin maliyyə vəsaitinə olan tələbatı ödənilir. Büdcə vəsaitilə ümumi daxili məhsul ölkənin iqtisadi rayonları, ayrı-ayrı regionları arasında bölüşdürülür və yenidən bölüşdürülür. Ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda iqtisadi inkişaf etdirmək, məhsuldar qüvvələrin inkişafına nail olmaq və ölkə ərazisində infrastrukturasını inkişaf etdirmək və s. məqsədlər üçün büdcədən iqtisadi bir alət kimi istifadə olunur.

Bütün dövlətlərin iqtisadi və dövlət quruluşuna xas olan büdcə sistemi təşəkkül tapmış və formalaşmışdır. Azərbaycan respublikasının iqtisadi sisteminə, onun dövlət quruluşuna xas olan büdcə sistemi yaranmışdır.

Büdcə sisteminin qurulması və onun bütün növləri arasında qarşılıqlı əlaqələr büdcə quruluşu adlanır.

Büdcə sistemində birləşdirilən ayrı-ayrı müstəqil büdcələrin və dövlət fondlarının məcmusu dövlətin *büdcə sistemini* təşkil edir. Büdcə sistemi bütün büdcə növlərinin məcmusunu özündə əks etdirir. Ölkənin büdcə sisteminin təşkili əsasları dövlətin Konstitusiyasında və büdcə sistemi haqqında qanunlarda əks olunur. Büdcə sisteminin təşkili

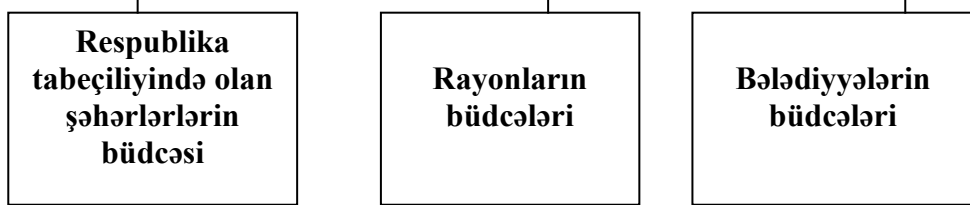
müəyyən prinsiplərə əsaslanır ki, bu prinsiplər də ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial əsasların üzərində qurulmuşdur. Bütçə sistemi bu sistemə daxil olan bütçələrin vahid prinsiplər əsasında fəaliyyətinə və onların müstəqilliyinə əsaslanır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə (unitar dövlətlərdə) məsələn, Böyük Britaniyada, Fransa və s. kimi ölkələrdə bütçə sistemi dövlətin mərkəzi bütçəsindən və yerli özünüidarə orqanlarının, yerli bələdiyyələrin bütçələrindən ibarətdir. Federal dövlətlərin bütçə sistemi üç halqədən, yəni mərkəzi federal bütçədən, federasiyaya daxil olan subyektlərin bütçələrindən və yerli orqanların bütçələrindən ibarətdir. Məsələn, ABŞ-da, Rusiyada, Almaniya Federativ Respublikasında və s. bütçə sistemi üç həlqədən ibarətdir. ABŞ-da federal bütçə, ştatların bütçələri, Rusiyada respublikaların, vilayətlərin bütçələri və mərkəzi federasiyasının bütçəsindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının bütçə sistemi “Bütçə sistemi haqqında” 2 iyul 2002-ci il və «Dövlət Bütçəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 18 may 1999-cu il tarixli qanunlarının 3-cü maddəsində göstərildiyi kimi: «Azərbaycan Respublikasında bütçə sistemi Azərbaycan Respublikasının dövlət bütçəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütçəsindən və yerli bütçələrdən ibarətdir».

Azərbaycan Respublikasının bütçə sisteminin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji programlarının və problemlərinin həlli, dövlətin funksiyalarını həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdir. Azərbaycanın bütçə sistemi konstitusiyaya və dövlət bütçəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının bütçə quruluşunu aşağıda sxem formasında göstərmək olar:

Deməli, Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi Dövlət büdcəsindən, yəni mərkəzi büdcədən, naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən və yerli büdcələrdən ibarətdir. Yerli büdcələr respublika təbəçiliyində olan şəhərlərin büdcələrindən, rayonların büdcələrindən və bələdiyyələrin büdcələrindən ibarətdir.

1.2 Dövlət Büdcəsinin gəlirləri və xərclərinin təsnifatı

Tərkibinə, mənbəyinə, istifadə istiqamətlərinə və digər təyinatlarına görə büdcənin gəlirləri və xərcləri müxtəlifdir. Büdcə quruculuğunun mühüm tərkib hissələrindən biri də büdcə təsnifatıdır.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində daxil olan büdcələr və büdcə təşkilatları, habelə büdcədən kənar dövlət fondları üzrə maliyyə əməliyyatlarının (o cümlədən büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar əməliyyatlarının) müqayisəsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasında vahid büdcə təsnifatı tətbiq olunur.

Büdcə təsnifatı büdcə gəlirlərinin təsnifatından, büdcə xərclərinin funksional, iqtisadi, təşkilati və sair prinsiplər əsasında tərtib olunmuş təsnifatından ibarətdir. Büdcə təsnifatının gəlirlər, funksional, iqtisadi, təşkilati və sair üzrə tərkibi qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Büdcə təsnifatının strukturu və tərkibi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir.

Qruplaşdırmanın xarakteri və onalrın quruluş prinsipləri büdcə gəlirlərinin və xərclərinin sosial-iqtisadi məzmunu, təsərrüfatın strukturu və idarəetmə sistemi ilə müəyyən edilir. Gəlirlərin mənbələrinin reqlamentləşdirilməsi və büdcə xərclərinin fəaliyyətinin və səmərəliliyinin mühüm şərtləridir. Bu ilk növbədə, daxil olan vəsaitlər və sərf edilən xərclər üzərində maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır və büdcə intizamının yerinə yetirilməsini təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə təsnifatı Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin bütün səviyyəli büdcələrinin gəlirlərinin və xərclərinin, həmçinin bu büdcələrin kəsirlərinin maliyyələşdirmə mənbələrinin qruplaşdırılması ilə müəyyən edilir və Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin bütün səviyyəli büdcələrinin tərtib edilməsində və icrasında, onun göstəricilərinin müqayisə edilməsində istifadə olunur.

Qruplaşdırmanın şəffaflığı və dəqiqliyi büdcə təsnifatı qarşısında qoyulan mühüm tələbdir. Büdcə təsnifatı bütün büdcə idarə və təşkilatları üçün vacibdir və Azərbaycan Respublikasının büdcə

qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş tələblərə uyğun qurulur. İdarəetmə metodlarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq büdcə təsnifatı da dəyişir və təkmilləşir.

Büdcə təsnifatının tərkibini araşdırmazdan əvvəl onun yaranma tarixinə nəzər salaq. Hələ XIX əsrin əvvəllərində rus iqtisadçısı M.Speranskiy özünün “Maliyyə planı”nda xərclərin təsnifatını yaratmışdır.

Dövlət xərclərinin ixtisar edilməsi bu qaydalara əsaslanırdı: zəruri xərcləri saxlamaq, faydalıları sonraya saxlamaq, artıq xərcləri isə kənara qoymaq. Əlbəttə, bu prinsip I Aleksandrın hökmranlığı dövründə Rusiyada büdcə kəsirinin büdcə xərclərində 85%-ə çatdığı bir şərait üçün nəzərdə tutulmuşdur. Xərclər təsnifatını yaradarkən M.Speranskiy bu bölgünü 5 meyara ayırmışdı:

Birinci meyar- *idarəetmə növünə görə*. İkinci meyar- *zərurilik səviyyəsinə görə*. Bu halda xərclər zəruri, faydalı, artıq, faydasız xərclərə bölünür. Üçüncü meyar- *xərclərin məkanlığına görə*. Dördüncü meyar- *xərclərin müddətliliyidir*. Beşinci meyar- *sabitlik*.

Bu cür təsnifatı qəbul edib xərclər üzrə maddələrin növlərinə görə elə qruplaşdırmaq olar ki, hər bir xərc növünə görə onların idarə edilməsi, zəruriliyi, məkanlığı, müddətliliyi və sabitliyi təmin edilmiş olsun.

Dövlət büdcəsinin mühüm funksiyalarının həyata keçirilməsi istifadə olunan büdcə və hesabların təsnifatları ilə sıx bağlıdır. Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən təsbit olunmuş dövlətlərin gəlirləri və xərclərinin ətraflı funksional və iqtisadi təsnifatı dövlət büdcəsi və hesabların müqayisəsini aparmaq üçün beynəlxalq standart kimi qəbul olunmuşdur. Büdcə təsnifatının hansı səviyyədə qəbul olunması dövlət büdcəsinin maliyyə intizamı və nəzarəti, səmərəli makroiqtisadi idarəetmə, dövlət vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi vasitəsi kimi nə dərəcədə xidmət göstərməsi göstəricisidir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi 1993-cü ildə büdcə gəlirləri və xərclərinin funksional, iqtisadi və inzibati (təşkilatlar üzrə) təsnifatını hazırlamışdır. Həmin dövrdə Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş və hazırda fəaliyyətdə olan, üç növə bölünən xərclər üzrə büdcə təsnifatı müəyyənləşdirilmişdir:

- **Funksional**, dövlətin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün büdcə vəsaitlərinin səviyyələr üzrə qruplaşdırılmasıdır.
- **Iqtisadi**, bütün səviyyəli büdcələrin iqtisadi məzmununa görə qruplaşdırılmasıdır.
- **Təşkilati**, dövlət büdcəsi vəsaitlərinin baş sərəncamşılar arasında bölüşdürülməsi üzrə qruplaşdırılmasıdır.

Vahid büdcə təsnifatının strukturu və tərkibi Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Beynəlxalq Valyuta Fondunun Dövlət Maliyyə Statistikaşınının tərribi qaydaları (A Manual on Government Finance Statistics) adlı sənədində əks edilən beynəlxalq standartlara əsaən müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi təsnifatının tərkibi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 5 avqust 1996-cı il tarixli İ-54 saylı əmri ilə təsdiq olunmuş, 17 sentyabr 1997-ci il tarixli İ-66 saylı və 3 avqust 1998-ci il tarixli İ-63 saylı əmrlərlə dəyişikliklər edilmiş Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəşinin təsnifatı ilə tənzimlənilir. Mövcud təsnifatda maliyyə sistemində aparılan islahatlarla əlaqədar mücafiq dəyişikliklərin aparılması zərurəti yaranmışdır.

“Büdcə sistemi haqqında” 2 iyul 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəşinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 2004cü il 6 oktyabr tarixli 149 №-li qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının “Vahid büdcə təsnifatı”nı təsdiq etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsnifatı fəaliyyət göstərir və bu təsnifatın strukturuna aşağıdakılar daxildir:

1. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi gəlirlərinin təsnifatı;
2. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatı;
3. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin iqtisadi təsnifatı;
4. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin daxili və xarici maliyyələşdirmə mənbələrinin təsnifatı;
5. Azərbaycan Respublikası dövlət daxili və xarici borcunun növləri üzrə maliyyələşdirmənin təsnifatı;
6. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin təşkilatlar üzrə təsnifatı.

I. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi gəlirlərinin təsnifatı
müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin qruplaşmasını təşkil edir və müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin formalaşması mənbəyini müəyyən edən Azərbaycan Respublikasının aktlarına əsaslanır.

Gəlirlər bölməsi onların mənbələri və alınması qruplarına görə konkret gəlir növlərini birləşdirir. Gəlirlər 4 bölməyə bölünürlər:

1. “Vergilərdən daxilolmalar” bölməsinə (kod 1) aşağıdakı köməkçi bölmələr daxildir:
  - Gəlirlərdən (mənfəətdən) vergilər (kod 1.1);
  - Məcburi dövlət sosial sığorta haqları (kod 1.2);
  - əmək haqqı fonduna və işçi qüvvəsinə vergilər (ehtiyat) (kod 1.3);
  - mülkiyyətdən vergi (kod 1.4);
  - mal və xidmətlərdən alınan daxili vergilər (kod 1.5);
  - xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər (gəlirlər) (kod 1.6).

Öz növbəsində köməkçi bölmələr konkret vergi növlərinə və rüsumlara bölünürlər. Məsələn, mülkiyyətdən vergilərə daxildir:

- torpaq vergisi (kod 1.4.1);
  - əmlak vergisi (kod 1.4.2);
  - hədiyyələrdən və vərəsə qalan əmlakdan vergi (kod 1.4.3)
  - qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan vergi (kod 1.4.3);
2. “Vergi olmayan gəlirlər” bölməsinə (kod 2) aşağıdakı köməkçi bölmələr daxildir:
- Mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər (kod 2.8);
  - İnzibati tədiyələr və rüsumlar (kod 2.9);
  - Cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar (kod 2.10);
  - Dövlət idarəçiliyi daxilində dövlət qulluqçularının sosial təminatə və təqaüd fondlarına ayırmalar (kod 2.11);
  - Vergi olmayan sair daxilolmalar (kod 2.12).
3. “Əsaslı gəlirlər” bölməsinə (kod 3) aşağıdakı köməkçi bölmələr daxildir:
- əsaslı vəsaitlərin özəlləşdirilməsi (kod 3.13);
  - dövlətin maddi ehtiyatlarının satışından daxilolmalar (kod 3.14);
  - torpağın və qeyri-maddi aktivlərin satışından daxilolmalar (kod 3.15);
  - qeyri-rəsmi mənbələrdən əsaslı ödənişlər (transfərtlər) (kod 3.16)
4. “Rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (transfərtlər)” bölməsinə (kod 4) aşağıdakı köməkçi bölmələr daxildir:
- Xaricdən alınan vəsaitlər (kod 4.17);
  - Digər səviyyəli büdcələrdə alınan vəsaitlər (kod 4.18);

II. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatı dövlətin əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilmiş maliyyəni əks etdirən müxtəlif səviyyələrdə büdcə xərclərinin qruplaşdırılmasıdır və dövlətin əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsinə yönəldilən büdcə vəsaitlərini, o cümlədən Azərbaycan Respublikası dövlət hakimiyyəti və yerli icraa hakimiyyəti və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdikləri normativ hüquqi aktların həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilməsini, hakimiyyətin digər səviyyələrinə verilən ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilməsini özündə əks etdirir.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatının birinci səviyyəsi dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinə büdcə vəsaitlərinin xərclənməsini müəyyən edən bölmə aid edilir.

Bu təsnifatın birinci səviyyəsi aşağıdakı bölmələri əhatə edir:

- Ümumi dövlət xidmətləri xərcləri (kod 1);
- Müdafiə xərcləri (kod 2);
- Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə, təhlükəsizlik orqanlarının və prokurorluğun saxlanması xərcləri (kod 3);
- Təhsil xərcləri (kod 4);
- Səhiyyə xərcləri (kod 5);
- Sosial-müdafiə və sosial-təminat xərcləri (kod 6);
- Mədəniyyət, incəsənət, KİV, bədən tərbiyəsi və din sahəsində fəaliyyətə çəkilən xərclər (kod 7);
- Mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri (kod 8);
- Yanacaq və enerji kompleksi xərcləri (kod 9);
- Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq təsərrüfatı xərcləri (kod 10).

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatının ikinci səviyyəsinə bölmələr hüddunda dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinə büdcə vəsaitlərinin istiqamətlərini konkretləşdirən köməkçi bölmələr daxildir.

Dövlət büdcəsinin məqsədli xərc maddələrinin təsnifatı Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatının üçüncü səviyyəsini təşkil edir və Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatının yarım bölmələrinin hüddunda dövlət büdcəsi vəsaitlərinin baş sərəncamçısının konkret fəaliyyət istiqamətləri üzrə maliyyələşdirilməsini əks etdirir.

Büdcə xərcləri növlərinin təsnifatı Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatının dördüncü səviyyəsini təşkil edir və büdcə xərclərinin məqsədli maddələr üzrə maliyyələşməsinin istiqamətlərini təfsilatı ilə göstərir.

Məsələn, “Mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri” (kod 8) bölməsi aşağıdakı paraqraflara bölünür:

- Mənzil-istismar idarələri (kod 8.0.1);
- Mənzil-kommunal təsərrüfatının tikinti, təmir-tikinti təşkilatları (kod 8.0.2);
- Mənzil-kommunal təsərrüfatı müəssisələri, kombinatları (kod 8.0.3);
- Mehmanxanalar (kod 8.0.10);
- Şəhərlərin abadlaşdırılması (kod 8.0.13) və s.

III. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin iqtisadi təsnifatı iqtisadi məzmununa görə bütün səviyyəli büdcələrin xərclərinin qruplaşdırılmasıdır. Təsnifat aşağıdakı xərc maddələrini təşkil edir:

- əməyin ödənişi, malların alınması və xidmətlərin haqqının ödənilməsi (kod 1);
- faizlər üzrə ödənişlər (kod 2);

- subsidiyalar və cari ödənişlər (kod 3);
- əsaslı fondlara əsaslı vəsait qoyuluşu (kod 4);
- dövlət ehtiyatlarının yaradılması (kod 5);
- torpaq və qeyri-maddi aktivlərin alınması (kod 6);
- əsaslı ödənişlər (kod 7);
- ölkə daxilində qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi (kod 8);
- xaricə qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi (kod 9).

Öz növbəsində bölmələr xərc növlərinə və xərc maddələrinə bölünürlər. Bütçə xərclərinin iqtisadi məzmununa görə bölgüsünü əsaslı xərclərdə göstərmək olar:

IV. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin daxili və xarici maliyyələşdirmə mənbələrinin təsnifatı bütün səviyyələrdə büdcələrin maliyyələşdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən borc və ya cəlb edilmiş vəsaitlərin qruplaşdırılmasıdır.

1. **Daxili maliyyələşdirmə** mənbələrin aşağıdakılar daxildir:

- Digər dövlət orqanlarından alınan vəsaitlər (kod 1);
- Azərbaycan Respublikasının Milli Bankından alınan vəsaitlər (kod 2);
- Depozit banklarından alınan vəsaitlər (kod 3);
- Sair daxili maliyyələşdirmə (kod 4);
- Digər kateqoriyaya aid edilməyən sər daxili maliyyələşdirmə (kod 5).

2. **Xarici maliyyələşdirmə** mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardan alınan vəsaitlər (kod 6);
- Xarici dövlətlərdən alınan vəsaitlər (kod 7);
- Sair xarici borclar (kod 8);

- Bank hesablarında vəsait qalıqlarının dəyişilməsi (xarici valyutada) (kod 9).

V. Azərbaycan Respublikası dövlət daxili və xarici borcunun növləri üzrə maliyyələşdirmənin təsnifatı Azərbaycan Respublikası hökumətinin daxili borc öhdəlikləri və xarici öhdəliklər üzrə borcların növlər üzrə qruplaşdırılmasıdır. Buraya daxildir:

1. **Daxili maliyyələşdirmə** mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- Uzunmüddətli dövlət daxili uduşlu istiqrazları (kod 1);
- Qısamüddətli istiqrazlar və veksellər (kod 2);
- Başqa kateqoriyalara aid olmayan uzunmüddətli ssudalar (kod 3);
- Başqa kateqoriyalara aid olmayan qısamüddətli ssuda və avanslar (kod 4);
- Sair öhdəliklər (kod 5);
- Bank hesablarında vəsait qalıqlarının dəyişilməsi (kod 6).

2. **Xarici maliyyələşdirmə** mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- Uzunmüddətli istiqrazlar (kod 7);
- Qısamüddətli istiqrazlar və veksellər (kod 8);
- Başqa kateqoriyalara aid olmayan uzunmüddətli ssudalar (kod 9);
- Başqa kateqoriyalara aid olmayan qısamüddətli ssuda və avanslar (kod 11);
- Bank hesablarında vəsait qalıqlarının dəyişilməsi (kod 12).

VI. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin təşkilatlar üzrə təsnifatı dövlət büdcəsindən birbaşa büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsini əks etdirən xərclərin qruplaşdırılmasıdır.

Bu təsnifatda konkret olaraq büdcə vəsaitləri alan təşkilatların fəsilələr üzrə siyahısı qeyd olunur:

- Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi (kod 005);
- Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (kod 006);
- Hərbi Sənaye Kompleksi (kod 017);
- Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi (kod 054);
- Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyası (kod 074);
- Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (kod 075);
- Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi (kod 092);
- Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi (kod 093);
- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi (kod 123);
- Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatı (kod 124);
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti (kod 125);
- Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi (kod 128);
- Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu (kod 129);
- Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi (kod 131);
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi (kod 152);
- Büdcədən kənar fondlar (kod 184) və s.

Cəmi 199 fəsil.

Azərbaycan Respublikasının yerli özünüidarəetmə orqanlarının büdcələrinin təsnifatı ayrıca qruplaşdırılır, müvafiq büdcələr tərəfindən birbaşa alıcılar müəyyən edilir və büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi birbaşa həyata keçirilir.

II Fəsil. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİNİN TƏHLİLİ

2.1. Dövlət büdcəsinin vergili və qeyri-vergili gəlirlərinin kompleks təhlili

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin öyrənilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Büdcə gəlirləri dövlət gəlirlərinin yaranmasında yaxından iştirak edir. Büdcə gəlirləri dövlət gəlirlərindən fərqli olaraq dar mənə kəsb edir. Büdcə gəlirlərindən başqa dövlət gəlirlərinə büdcədən kənar fondlar və dövlət sektorunun vəsaitləri də daxildir.

Büdcə gəlirləri – Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünü idarə etmə orqanlarının müvafiq qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada dövlət büdcəsinə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə daxil olan vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxilolmalardır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Dövlət büdcəsi haqqında” qanun və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir.

Büdcə gəlirləri dövlətin funksiyalarını yerinə yetirilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş maliyyə vəsaitləridir. Büdcə gəlirləri qarşıdan gələn növbəti il üçün nəzərdə tutulur. Dövlətin xərclərinin tam maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün maliyyə vəsaiti lazımdır. Yəni həmin il büdcəyə gəlir daxil olacaq və nəzərdə tutulan xərcləri maliyyələşdirəcək. Buraya sosial – iqtisadi sahələr, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və sair daxildir. Bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsində büdcə gəlirləri yaxından iştirak edir. Büdcə gəlirləri iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunmasında əsas mənbə kimi çıxış edir. İqtisadi inkişafın təminində büdcə gəlirlərinin rolu ondan ibarıtdır ki, iqtisadiyyatın nisbətən az inkişaf etmiş sahələrinə büdcə vəsaitləri

əsasında dövlət yardımlarının keçirilməsi nəticəsində həmin sahələrdə inkişafa nail olmaq olar.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun IX maddəsinə əsasən büdcə gəlirləri aşağıdakı bölmələr hesabına formalaşır:

- “Vergilərdən daxilolmalar”
- “Vergi olmayan gəlirlər”
- “Əsaslı gəlirlər”
- “Rəsmi qaydada alınan vəsaitlər(transfərtlər)”

Vergilərdən daxilolmalar büdcə gəlirlərinin böyük hissəsini təşkil edir. Vergilər – dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişlərdir.

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergili daxil olmalardan savayı vergi olmayan gəlirlər də xüsusi yer tutur.Vergi olmayan gəlirlər - rüsumlar, inzibati tədiyyələr, cərimə və sanksiyalar üzrə daxil olmalar və vergi olmayan sair daxil olmalardır.

Bundan başqa büdcə gəlirlərinin formalaşmasında əsaslı gəlirlər də yaxından iştirak edir. Əsaslı gəlirlər - əsaslı vəsaitlərin özəlləşdirilməsi, dövlətin maddi ehtiyatlarının satışından, torpağın və qeyri-maddi aktivlərin satışından daxil olmalardır.

Rəsmi qaydada alınan vəsaitlərin (transfərtlər) cüzi də olsa payı vardır. Rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (transfərtlər) - xaricdən alınan və digər səviyyəli büdcələrdən alınan vəsaitlərdir.

Azərbaycan Respublikasının vergilərdən daxil olmaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
2. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;
3. Əlavə dəyər vergisi;
4. Aksiz vergisi;
5. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
6. Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
7. Mədən vergisi;
8. Yol vergisi;
9. Sadələşdirilmiş vergi.

Vergi olmayan gəlirlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Mülkiyyət və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər:
  - Bütçə təşkilatlarının xüsusi vəsaitlərinin daxil olması;
  - Maliyyə və qeyri-maliyyə müəssisə və idarələrindən vergi olmayan daxil olmalar;
  - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən gəlirlər;
  - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən alınmış bütçə ssudaları üzrə faizlərin ödənilməsi;
  - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən alınan dividendlər;
  - Pul-şey lotoreyaları üzrə daxil olmalar;
  - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən sair gəlirlər;
  - Maliyyə təşkilatlarından gəlirlər;
  - Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının mənfəətindən daxil olmalar;
  - Maliyyə təşkilatları tərəfindən alınmış bütçə ssudaları üzrə faizlərin ödənilməsi;
  - Maliyyə təşkilatlarından alınan dividendlər;

- Maliyyə təşkilatlarından sair gəlirlər.
2. Xarici dövlətlərdən mülkiyyətlə bağlı gəlilər:
    - Xarici qeyri-dövlət strukturlarından mülkiyyətlə bağlı gəlirlər;
    - Daxili xüsusi sektordan daxil olan mülkiyyətlə bağlı gəlirlər;
    - Mülkiyyətdən daxil olan sair gəlilər.
  3. İnzibati tədiyyələr və rüsumlar:
    - Dövlət rüsumları;
    - Birdəfəlik rüsumlar;
    - Gömrük rüsumları.
  4. Cərimə və sanksiyalar üzrə daxil olmalar.

Əsaslı gəlirlər isə aşağıdakılardan təşkil olunub:

1. Əsaslı vəsaitlərin özəlləşdirilməsi;
2. Dövlətin maddi ehtiyatlarının satışından daxil olmalar;
3. Torpağın və qeyri-maddi aktivlərin satışından daxil olmalar;
4. Qeyri-rəsmi mənbələrdən əsaslı ödənişlər;

Rəsmi qaydada alınan vəsaitlər(transfertlər) bölməsinə aşağıdakı köməkçi bölmələr daxildir:

1. Xaricdən alınan vəsaitlər;
2. Digər səviyyəli büdcələrdən alınan vəsaitlər.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlilərinin tərkibi və quruluşu aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 2.

Büdcə gəlirlərinin tərkibi və quruluşu

Göstəricilər	2007	2008	2009
--------------	------	------	------

	Mlyn. man.	Xüsusi çəkisi	Mlyn. man.	Xüsusi çəkisi	Mlyn. man.	Xüsusi çəkisi
Gəlirlər	6 006,6		10 762,7		10 325,9	
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	588,6	9%	627,2	5,8%	581,9	5,6%
mənfəət vergisi	2 457,7	40%	2 862,3	26%	1 392,2	13,5%
Əlavə dəyər vergisi	1 179,2	19%	1 910,9	17%	2 012,8	19,5%
Aksiz vergisi	402,9	6%	486,9	4%	485,1	4,6%
Əmlak vergisi	72,3	1%	112,9	1%	66,2	0,6%
Torpaq vergisi	27,1	0,5%	30,6	0,2%	26,2	0,3%
Mədən vergisi (royalti)	123,2	2%	147,7	1%	121,9	1,1%
Rüsumlar və qeyri vergi ödənişləri	793,8	13%	4 037,7	37%	5 197,7	50,3%
Sair gəlirlər	68,6	1%	96,8	0,8%	86,8	0,8%

Fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisi dövlətin gəlirlərinin formalaşmasının əsas mənbələrindən biridir. O, əhalinin gəlirlərinin müxtəlif mənbələrini əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasında 1 yanvar 1992-ci ildən fiziki şəxslərin gəlir vergisinin yeni sistemi yarandı. Hal-hazırda fiziki şəxslərin gəlir vergisi sisteminin əsas prinsipi sosial və digər mənşəyindən asılı olmayaraq vergi ödəyicilərinin bərabərliyi prinsipidir.

Fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisinin büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi yüksəkdir. Fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisi 2007-ci ildə 588,6 mln. manat, 2008-cü ildə 627,2 mln. manat olmuşdur. 2009-cu ildə isə bu rəqəm 581,9 mln. manat həcmində olmuşdur. Fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisinin 2008-ci ildə artmasına və 2009-cu ildə sabit qalmasına baxmayaraq büdcə gəlirlərindəki xüsusi çəkisi təxminən yarıbayarı azalmışdır. Beləki, 2007-ci ildə 9% və 2008-2009-cu illərdə isə 5% olmuşdur.

Mənfəət vergisi hər bir dövlətin vergi siyasətinin mühüm elementidir. Mənfəət vergisi büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasının mühüm hissəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasında mənfəət vergisi 1992-ci ildə keçirilmiş islahatlar nəticəsində tətbiq olunmuşdur. Dövlət büdcəsinin gəlirlərində mənfəət vergisi öz həcminə görə ƏDV ilə birlikdə ilk iki yeri tutur. 2007-2008-ci illərdə mənfəət vergisi ƏDV-dən çox olduğu halda 2009-cu ildə mənfəət vergisindən gəlirlər müəyyən qədər azalmışdır. Dövlət büdcəsinə 2007-ci ildə 2 457,7 mln. manat, 2008-ci ildə isə 2 862,3 mln. manat mənfəət vergisi daxil olmuşdur. 2009-cü ildə isə 1 329,2 mln. manata düşmüşdür. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi kimi mənfəət vergisinin də xüsusi çəkisi azalmışdır. Lakin fiziki şəxslərin gəlir vergisindən fərqli olaraq mənfəət vergisində azalma tendensiyası daha çox müşahidə olunur. Belə ki, 2007-ci ildə ümumi gəlirlərdə mənfəətdən verginin xüsusi şəkisi 40% olduğu halda 2008-ci ildə 26%, 2009-cu ildə isə 13,5% təşkil etmişdir.

Əlavə Dəyər Vergisi vasitəli vergilər qrupuna daxildir. Yəni onun ödəyiciləri istehlakçılardır. Azərbaycanda 1 yanvar 1992-ci ildən tətbiq edilməyə başlanmışdır. Əlavə Dəyər Vergisinin büdcə

üçün müəyyən üstünlükləri vardır: bu, gəlirlərin sabit və daimi gəlir mənbəyidir. O, istehlakçı üçün onun yayınmasına çətinlik törədir. Bütçə gəlirlərinin formalaşmasında Əlavə Dəyər Vergisinin xüsusi çəkisi daha yüksəkdir. Bütçəyə 2007-ci ildə 1 179,2 mln. manat, 2008-ci ildə 1 910,9 mln. manat, 2009-cu ildə isə 2 012,8 mln. manat Əlavə Dəyər Vergisi daxil olmuşdur ki, bunlarında bütçə gəlirlərində xüsusi çəkiləri müvafiq olaraq 19%, 17% və 19,5% olmuşdur. Nəzər yetirsək görürük ki, ƏDV-dən gəlirlərin ümumi həcmi artmağa doğru yönəlib, lakin bununla bərabər ümumi gəlirlərdə onun xüsusi çəkisi demək olar ki, sabit qalmışdır.

Bütçəyə daxil olan gəlirlər arasında digər vasitəli vergi aksizlərdir. Bunun da ödəyiciləri faktiki olaraq alıcılardır. Aksiz yüksək rentabelli məhsul istehsalından əldə edilən əlavə mənfəətin bir hissəsinin dövlət büdcəsinə tutulmasıdır. Aksizlərin tənzimləyici əhəmiyyəti o biri vasitəli vergilərə nisbətən azdır. Məhsullara tətbiq olunan aksizlər bütövlükdə bütçəyə daxil olur. 2007-ci ildə bütçəyə 402,9 mln. manat aksiz vergisi daxil olmuş, 2008-2009-cu illərdə isə müvafiq olaraq 486,9 və 485,1 mln. manata yüksəlmişdir. Bütçə gəlirlərindəki xüsusi çəkisi isə təxminən 2% azalmışdır.

Bütçə gəlirlərində vergili daxil olmaladan biri də əmlak vergisidir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində əmlak vergisi 1992-ci ildən tətbiq olunmağa başlanmışdır. Əmlak vergisi hüquqi və fiziki şəxslərin əmlak vergisinə bölünür. Azərbaycan Respublikasında verginin bu növünün dövlətin gəlir hissəsindəki xüsusi çəkisi yüksək olmamışdır. Bütçəyə 2008-ci ildə 112,9 mln manat, 2009-cu ildə isə 66,2 mln manat əmlak vergisi daxil

olmuşdur. Ümumi gəlirlərdəki xüsusi çəkisi də çox cüzdür (0,6-1%).

Torpaq vergisi torpaq mülkiyyətçilərinin və ya istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq torpaq sahəsinə görə hər il hesablanan vergidir. Tətbiq olunmağa başlandığı dövrdən torpaq vergisinin dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında payı cüzi olmuşdur. 2008-ci ildə 30,6 mln. manat, 2009-cü ildə isə 26,2 mln. manat torpaq vergisi büdcəyə daxil olmuşdur.

Mədən vergisi Azərbaycan Respublikasının ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin Azərbaycana mənsub şelfindəki faydalı qazıntıların çıxarılmasına görə tutulur. Mədən vergisi dövlət büdcəsində xüsusi yer tutur. 1996-cı ildən etibarən faydalı qazıntılar fəal surətdə vergiyə cəlb edilməyə başlanmışdır. 2008-ci ildə büdcəyə 147,7 mln. manat məbləğində mədən vergisi daxil olmuşdur ki, bunun da büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi 1% olmuşdur. 2009-cü ildə 121,9 mln. manat və 1,1% mədən vergisi büdcəyə daxil olmuşdur.

Büdcə gəlirlərində rüsumlarında öz yeri vardır. Rüsum vergi və yığım kateqoriyalı ödəniş növüdür. Rüsum ödəyiciləri müvafiq dövlət orqanları ilə və insanlarla iqtisadi münasibətlərə girən şəxslərdir. Azərbaycan qanunvericiliyi rüsumların üç əsas növünü həyata keçirir: Dövlət rüsumu, Gömrük rüsumu və Birdəfəlik rüsumlar.

Dövlət rüsumu dövlət orqanlarının müəssisə, təşkilat və fiziki şəxslərə göstərdikləri xidmətlərə və hüquqi hərəkətlərə görə ödənilən məcburi ödənişdir.

Gömrük rüsumu Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə malların idxalı və ixracı zamanı alınan ödənişlərdir. İqtisadi mahiyyətinə görə gömrük rüsumları idxal, ixrac və tranzit kimi növlərə ayrılır.

Rüsum və qeyri vergi ödənişlərinin yeri əvvəlki illərdə çox az olsa da son illərdə bu mənbədən gəlirlər dövlət büdcəsinin ən böyük qazanc mənbəyinə çevrilmişdir. Belə ki, 2000-ci ildə rüsumlardan və qeyri vergi ödənişlərindən gəlirlərin ümumi həcmi 117,9 mln. manat olduğu halda 2007-ci ildə bu rəqəm 793,8 mln. manata yüksəlmişdir. 2008 və 2009-cu illərdə bu ödənişlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmış və müvafiq olaraq 4 037,7 və 5 197,7 mln. manat həcmində təşkil etmişdir. Rüsumların miqdarının ildən-ilə artması ilə bərabər onun xüsusi çəkisi də artmışdır (2007-ci ildə 13% olduğu halda, 2008-ci ildə 37%, 2009-cu ildə isə 50,3%).

Vergilərdən daxilolmalar və vergi olmayan gəlirlərdən əlavə büdcəyə digər gəlirlər də daxildir. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən daxil olmalar;
- Avropa birliyinin Azərbaycan Respublikasına verdiyi qrant;
- Xarici dövlətlərin hökumətlərinə verilmiş kreditlər üzrə daxil olmalar;
- Milli Bankın mənfəətindən daxil olmalar;
- Dövlət Neft Fondundan daxil olmalar;
- Və sair gəlirlər.

Sair gəlirlərdən daxil olmalar 2008-ci ildə 96,8 mln. manat, 2009-cu ildə isə 86,6 mln. manat olmuşdur. Sair gəlirlərdən daxil olmaların büdcə gəlirlərindəki xüsusi çəkisi cüzidir (0,8-1%).

Büdcəyə daxil olan gəlirlərə təsir edən amillər mövcuddur. Məhsul istehsalı təsir edən amillərdən sayılır. Məhsul istehsalının yüksək olması büdcə gəlirləri də artmış olar və ya əksinə məhsul istehsalı aşağı olarsa, büdcə gəlirləri də aşağı düşər. Vergi dərəcələri büdcə gəlirlərinə təsir edir. Vergi dərəcələrinin yüksək olması büdcə gəlirlərinin artımına səbəb olar. Vergidən yayınmalar, gəlirlərin gizlədilməsi büdcə gəlirlərini aşağı salmış olar. Ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrin yaxşı olması büdcə gəlirlərini artırma bilər. Ölkədə siyasi olması da büdcə gəlirlərinə təsir edən amillərdəndir. Siyasi sabitliyin olması iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradar. İqtisadiyyatın inkişaf etməsi büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb olar. Qiymətlərin yüksək olması büdcə gəlirlərini çoxaldar.

Ümumiyyətlə, büdcə gəlirlərinin strukturu dəyişkəndir. Həyat yüksək olan ölkələrdə büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini fiziki şəxslərdən alınan vergilər, həyat səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə isə dolaylı vergilər və hüquqi şəxslərdən alınan vergilər təşkil edir.

2.2. Dövlət büdcəsinin sosial iqtisadi

xərcləri

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda deyildiyi kimi büdcə xərcləri dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifə və funksiyalarının yerinə yetirilməsinə yönəldilən pul vəsaitidir. Dövlət büdcəsinin xərcləri-dövlətin pul vəsaiti fondunun yaradılması və onun sahə, məqsədli və ərazi təyinatı üzrə istifadəsilə əlaqədar əmələ gələn iqtisadi

münasibətləri ifadə edir. Bütçə xərclərinin iqtisadi mahiyyəti onun növlərində təzahür edir. Xərclərin hər bir növü keyfiyyət və miqdar xarakteristikalarına malikdir. Bütçə xərclərinin növləri bir sıra amillərlə - dövlətin təbiəti və funksiyaları ilə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsilə, bütçənin xalq təsərrüfatı ilə əlaqəsinin genişliyi, dövlətin inzibati-ərazi quruculuğu və s. ilə müəyyən edilir. Bu amillərin əlaqələndirilməsi sosial-iqtisadi inkişafın müəyyən mərhələsində bu və ya digər dövlətin bütçə xərcləri sistemini doğurur.

Azərbaycan Respublikasının dövlət bütçəsinin xərcləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- Təkrar istehsal prosesində roluna görə- maddi istehsal sahəsinin maliyyələşdirilməsi və qeyri-istehsal sferasının saxlanması ilə əlaqədar olan xərclər;
- Funksional təyinatına görə- xalq təsərrüfatının, sosial-mədəni təsbirlərin, ölkənin müdafiəsinin maliyyələşdirilməsi, idarəetmə aparatının saxlanması, hüquq-mühafizə fəaliyyəti və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, əsaslı tədqiqat, elmi-texniki tərəqqiyə kömək və dövlət borclarına xidmət üzrə xərclər. Bu xərclərin hər bir qrupu inzibati əlamətlərinə görə bölünür.

İqtisadi məzmunundan asılı olaraq bütçə xərcləri cari və əsaslı xərclərə bölünür.

Bütçənin cari xərcləri. Bütçə xərclərinin əsas hissəsini cari xərclər təşkil edir. Cari bütçə xərcləri dövlət hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının, bütçə idarələrinin cari fəaliyyətini təmin etmək, habelə başqa bütçələrə və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə dotasiya, subsidiya və subvensiya, qrantlar formasında yardım etmək və s. üçün nəzərdə tutulur. Cari xərclərə malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması, əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, Dövlət Sosial Müdafiə fonduna ayırmalar, daxili və

xarici dövlət borcları üzrə ödənişlər və əsaslı xərclərə aid edilməyən digər büdcə xərcləri daxildir.

Büdcənin əsaslı xərcləri- İnnovasiya və investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Bu xərclərə aşağıdakılar daxildir:

- Investisiya proqramına əsasən fəaliyyətdə olan və ya yeni yaradılan strukturlara investisiya xərcləri;
- Hüquqi şəxslərə investisiya məqsədləri üçün büdcə krediti şəklində verilən vəsaitlər;
- əsaslı (bərpa) təmir işləri və geniş təkrar istehsalla bağlı digər xərclər;
- Azərbaycan Respublikasının və bələdiyyə qurumlarının mülkiyyəti olan əmlakın yaradılması və inkişafı ilə əlaqədar xərclər;
- Azərbaycan Respublikası büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatına uyğun olaraq əsaslı xərclərə daxil olan digər xərclər.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində dövlət büdcəsi xərclərinin strukturu ciddi dəyişikliklərə məruz qalmış, yəni xalq təsərrüfatına, hər şeydən əvvəl mərkəzləşdirilmiş əsaslı vəsait qoyuluşuna büdcə xərcləri kəskin sürətdə azalmışdır. Respublikamızda özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi və dövlət müəssisələrinin xeyli hissəsinin səhmdar cəmiyyətinə çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq geniş təkrar istehsal getdikcə daha çox miqyasda xüsusi vəsaitlər və maliyyə bazarında toplanan digər vəsaitlər hesabına həyata keçirilir.

Lakin bazar mexanizminin fəaliyyəti şəraitində də ayrı-ayrı sahələrin, ərazilərin, dövlət investisiya proqramının, iqtisadiyyatın dövlət sektorunun maliyyələşdirilməsi öz əhəmiyyətini saxlamaqda davam edir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcə sisteminin bütün həlqələrinin xərc hissəsində icra hakimiyyəti orqanlarının və yerli

özünüidaretmə orqanlarının ehtiyat fondu yaradılır. Dövlət büdcəsində ehtiyat fondunun həcmi növbəti büdcə ilinin gəlirləri 5%-dən artıq olmamalıdır.

Ehtiyat fondunun vəsaiti büdcədə nəzərdə tutulmayan xərclərin maliyyələşdirməsinə və fəvqəladə hallar üçün istifadə edilir.

Büdcə xərclərinin funksional təsnifatının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu halda büdcə xərcləri aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Ümumi dövlət xidməti xərcləri
2. Müdafiə xərcləri
3. Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə, təhlükəsizlik orqanlarının və prokurorluğun saxlanması xərcləri
4. Təhsil xərcləri
5. Səhiyyə xərcləri
6. Sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri
7. Mədəniyyət, incəsənət, kütləvi informasiya, bədən tərbiyəsi və din sahəsində fəaliyyət xərcləri
8. Mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri
9. Kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıq təsərrüfatı xərcləri
10. Sənaye və tikinti xərcləri
11. Nəqliyyat və rabitə xərcləri
12. İqtisadi fəaliyyətlə bağlı digər xərclər
13. Əsas bölməyə aid edilməyən digər xərclər
14. Dövlət borcuna və öhdəliyinə xidmət edilməsi ilə bağlı xərclər

Bu cür təsnifat ictimai həyatın müxtəlif sahələrində dövlətin fəaliyyətini əyani surətdə əks etdirir. Hər bir qrup xərclər inzibati əlamətlərinə görə bölünür. İnzibati təsnifləşdirmə, büdcə təxsisatı alan müvafiq nazirlikləri, digər dövlət idarələrini və hüquqi şəxsləri seçməyə imkan verir. Büdcə xərclərini bu cür təsnifləşdirilməsi

idaretmə sistemində dəyişikliklə əlaqədar xərclərin strukturunda baş verən dəyişikləri özündə əks etdirir.

Məqsədli təyinatına, yəni konkret xərc növlərinə görə büdcə xərclərinin təsnifləşdirilməsi büdcə xərclərindən səmərəli istifadə edilməsi üçün şərait yaradır və büdcə vəsaitinin istifadəsi üzərində səmərəli və təsirli nəzarəti təmin edir.

Xərclərin ərazi üzrə təsnifləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasında dövlət idaretmə səviyyəsinə uyğun olaraq büdcə xərcləri-dövlət büdcəsi xərclərinə, Naxçıvan MR-sı büdcə xərclərinə və yerli büdcə xərclərinə bölünür.

Büdcə xərcləri büdcədən maliyyələşdirmə vasitəsilə həyata keçirilir. Büdcə maliyyələşdirilməsi müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Büdcədən maliyyələşdirmənin prinsipləri – büdcə maliyyələşdirilməsinin səmərəli təşkilində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu prinsiplərə aşağıdakılar aiddir:

1) minimum məsrəflərlə maksimum səmərə əldə etmək;

Büdcə vəsaiti yalnız onların istifadəsindən daha çox nəticə əldə edilməsi təmin edildiyi şəraitdə sərf edilməlidir. Bu səmərə bir tərəfdən ölkənin inkişafının müxtəlif sosial-iqtisadi vəzifələrinin həllində və digər tərəfdən isə büdcə vəsaitinin istifadə edilməsi nəticəsində gəlirlərin artması hesabına pul vəsaitinin büdcəyə əks axınında ifadə oluna bilər.

2) büdcə vəsaitinin istifadəsinin məqsədli xarakteri;

Hüquqi şəxs yalnız təsdiq edilmiş büdcə əsasında, həm də əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədə üdcədən vəsait ala bilər. Bu prinsipə ciddi əməl edilməsi büdcə vəsaitinin qeyri-səmərəli istifadə edilməsinin qarşısını alır.

3) büdcədən əvvəl buraxılmış təxsisatın istifadəsini nəzərə almaqla istehsal və digər göstəricilərin yerinə yetirilməsi müqabilində verilməsi;

Büdcə maliyyələşdirilməsinin iqtisadi göstəricilərin yerninə yetirilməsindən asılılığı maliyyə orqanlarına müəssisə, təşkilat və idarələrin fəaliyyətinə təirli və səmərəli nəzarət həyata keçirməyə imkan verir.

4) büdcə vəsaitinin qaytarılmazlığı;

Vəsaitin verilməsi onun dövlət büdcəsinə qaytarılması şərtini nəzərdə tutmur.

5) büdcə təxsisatının ödənişsiz olması;

Büdcə vəsaitinin ayrılması dövlətə hər hansı bir şəkildə faiz və ya digər növ ödəniş formasında gəlir nəzərdə tutmur.

Büdcədən maliyyələşdirmənin forma və metodları. Büdcə təxsisatı təcrübəsində büdcədən maliyyələşdirmənin iki metodundan istifadə edilir:

- “Netto büdcə” sistemi üzrə maliyyələşdirmə. Pul vəsaitinin təqdim edilməsinin bu üsulu onunla xarakterizə edilir ki, büdcə təxsisatı təsdiq edilmiş büdcədə nəzərdə tutulmuş məsrəflərə ayrılır.
- “Brutto büdcə” sistemi üzrə maliyyələşdirmə. Bu sistem tamamilə büdcə maliyyələşdirməsində olan müəssisə və təşkilatlar üçün tətbiq edilir. Bu halda büdcə təxsisatı bütün xərclərə, yəni istər cari və istərsə də büdcə təşkilatının fəaliyyətinin genişləndirilməsilə əlaqədar məqsədlərə ayrılır.

Büdcə maliyyələşdirilməsinin mühüm elementi büdcədən vəsaitin verilməsi metodlarıdır. Bu metodların köməyilə maliyyə orqanları tərəfindən büdcədə nəzərdə tutulmuş tədbirlər pul vəsaiti ilə təmin edilir, maliyyə resurslarının bölüşdürülməsində mövcud proporsiyalar tənzimlənir.

Büdcə vəsaiti nazirliklərə, idarə və müəssisələrə istehsalın genişləndirilməsilə əlaqədar xərclərə (kapital qoyuluşu), sadə təkrar istehsalın təmin edilməsinə (subsidiya, dotasiya və transfertlər),

əməliyyat və s. məqsədlərə verilir. Xalq təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinə xərclər nazirlik, idarə və müəssisələr üzrə planlaşdırılır və eyni zamanda məqsədli təyinatı üzrə nəzərdə tutulur.

Büdcə vəsaitinin xeyli hissəsi xalq təsərrüfatının üstün sahələrinə ayrılır ki, buna da yanacaq sənayesi, energetika, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s. sahələri aid etmək olar.

Büdcə vəsaitinin məqsədli istifadəsi baxımından iqtisadiyyatın inkişafı üçün kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi xərcləri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi-istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı yeni əsas fondların yaradılması və fəaliyyətdə olan fondların genişləndirilməsinə pul vəsaitinin verilməsidir.

Xalq təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi xərclərinin mühüm istiqaməti hüquqi şəxslərə müxtəlif subsidiyaların, dotasiya və subvensiyaların ödənilməsidir. Bu vəsaitlər dövlət, bələdiyyə və özəl müəssisələrin müxtəlif cari xərclərini və zərərlərin örtmək üçün ayrılır. Vəsaitin əsas hissəsi energetikaya, iqtisadiyyatın digər sahələrinə yönəldilir.

Sosial ehtiyaclara xərclər dövlətin sosial funksiyalarını yerinə yetirilməsi ilə əlaqədardır. Bu xərclər aşağıdakı əsas qruplara bölünür:

- 1) təhsilə;
- 2) mədəniyyət, incəsənət və kinoya;
- 3) kütləvi informasiya vəsaitlərinə;
- 4) səhiyyə və bədən tərbiyəsinə;
- 5) sosial siyasətə.

Sosial ehtiyaclara xərclər smeta planlaşdırılması prinsipi əsasında müəyyən edilir. Büdcə təşkilatlarının smetaları üzrə xərclərin hesablanması əsasını onların fəaliyyət göstəricilərinin (şagirdlərin, tədris qruplarının, siniflərinin, siniflərinin sayı, çarpayıların sayı və s)

həcmi, təşkilatın il ərzində fəaliyyət müddəti və maliyyə normaları təşkil edir.

Büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinin əsas prinsipi- onların təyinatı və vaxtına görə ciddi nizamə salınmasıdır. Büdcə təşkilatlarının pul vəsaitini smeta nəzərdə nəzərdə tutulmayan məqsədlərə istifadə etməyə hüququ yoxdur. Xərclər smetası büdcə təşkilatının maliyyə planıdır. Smeta büdcə təşkilatının saxlanması üçün büdcədən ayrılan vəsaitin illik məbləğini, rüblük bölgüsünü və məqsədli təyinatını əks etdirir.

Büdcə vəsaitlərinin verilməsi aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

- büdcə idarələrinin saxlanması xərcləri;
- dövlət və bələdiyyə sazişləri üzrə və hüquqi şəxslərin istehsal etdikləri məhsulların, yerinə yetirdikləri iş və xidmətlərin ödənilməsinə xərclər;
- əhaliyə ödənişlər, yəni Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan MR-nın qanunvericiliyi və yerli özünüidaretmə orqanlarının hüquqi aktları ilə müəyyən edilən məcburi ödənişlərin verilməsi xərcləri;
- dövlət hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdikləri qərarlar əsasında büdcə xərclərinin artırılmasına və ya büdcə gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxaran əlavə xərclərin kompensasiya edilməsi üçün təxsisatlar;
- hüquqi şəxslərə büdcə kreditləri (vergi kreditləri, vergilərin, ödənişlərin və digər öhdəliklərin ödənilməsi üzrə müddətin uzadılması və möhlət verilməsi də daxil olmaqla);
- fəaliyyətdə olan və yeni yaradılan hüquqi şəxslərin nizamnamə kapitalına investisiyalar;
- Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdcələrinə, büdcədən kənar dövlət fondlarına

verilən büdcə ssudaları, subsidiyalar, dotasiyalar və subvensiyalar;

- xarici ölkələrə kreditlər;
- borc öhdəlikləri, o cümlədən dövlət borclarının ödənilməsi və onlara xidmət göstərilməsi ilə bağlı vəsaitlər.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsindən yalnız aşağıdakı funksional növlü ümumdövlət səviyyəli xərclər maliyyələşdirilir:

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının, mərkəzi icra hakimiyyətinin və onların ərazi orqanlarının fəaliyyətinin təmin edilməsi və dövlət büdcəsi haqqında qanun təsdiq edilən zaman müəyyən edilən siyahı üzrə ümumdövlət idarə edilməsinə çəkilən digər xərclər;
- Məhkəmə sisteminin fəaliyyətilə əlaqədar xərclər;
- Dövlət maraqlarına uyğun olaraq beynəlxalq fəaliyyətin həyata keçirilməsi (dövlətlərarası müqavilələrin və beynəlxalq mədəni, elmi əməkdaşlıq üzrə müqavilələrin maliyyə təminatı) xərcləri;
- Milli müdafiə və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, müdafiə sənayesi sahələrinin konversiyasının həyata keçirilməsi;
- Əsaslı tədqiqatlar və elmi-texniki inkişafa yardım;
- Dəmir yolu, hava və dəniz nəqliyyatına dövlət himayəsi;
- Ölkə miqyaslı fəvqəladə halların və təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması;
- Kosmik fəzanın tədqiqatı və istifadə edilməsi;
- Dövlət mülkiyyətində və ya Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanlarının tabeliyində olan idarələrin saxlanması;
- Dövlət hakimiyyətinin formalaşması xərcləri;

- Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun ödənilməsi və ona xidmət edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən təyin edilmiş dövlət pensiya və müavinətlərin, digər sosial ödənişlərin həyata keçirilməsi üzrə büdcədən kənar dövlət fondlarına kompensasiyalar;
- Dövlət material ehtiyatlarının, qiymətli metal və qiymətli daşla üzrə dövlət ehtiyatlarının artırılması;
- Azərbaycan Respublikasında seçkilərin və ümumxalq səsverməsinin, referendumların keçirilməsi;
- Dövlət investisiya proqramının həyata keçirilməsi;
- Digər səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin azaldılmasına və xərclərin artırılmasına tələb olunan Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanlarının qərarlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;
- Hakimiyyətin digər səviyyəsinə verilən ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;
- Bələdiyyələrə maliyyə yardımı;
- Sair dövlət əhəmiyyətli xərclər;

Yerli büdcələrdən yalnız aşağıdakı funksional növlü xərclər maliyyələşdirilir:

- Yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması;
- Bələdiyyə mülkiyyətinin formalaşması və onun idarə edilməsi;
- Yerli özünüidarəetmə orqanlarının tabeliyində və bələdiyyə mülkiyyətində olan təhsil, səhiyyə, çədənliyyət, bədən tərbiyəsi və idman, kütləvi informasiya və digər idarələrin təşkili, saxlanması və inkişafı;
- Bələdiyyə ictimai əsəyişin mühafizəsi orqanlarının saxlanması;

- Bələdiyyə mənzil-kommunal təsərrüfatının təşkili, saxlanması və inkişafı;
- Yerli əhəmiyyətli yolların saxlanması və bələdiyyə yol tikintisi;
- Bələdiyyə ərazilərinin abadlaşdırılması və yaşıllaşdırılması;
- Məişət tullantılarının ləğv edilməsi və yenidən emal edilməsinin təşkili;
- Bələdiyyə orqanlarının tabeliyində olan dəfn xidməti yerlərinin saxlanması;
- Yerli özünüidarəetmə orqanlarının tabeliyində olan və bələdiyyə mülkiyyətində olan idarələrin və əhalinin nəqliyyat xidmətinin təşkili;
- Yanğından mühafizənin təşkili;
- Yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən qəbul edilən ərazi məqsədli proqramların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;
- Bələdiyyə borclarının ödənilməsi və onlara xidmət edilməsi;
- Bələdiyyə arxivlərinin saxlanması və yerli ümumxalq səsvermələrinin keçirilməsi;
- Sair yerli əhəmiyyətli xərclərin maliyyələşdirilməsi.

Azərbaycan Respublikasının 2000-2009-cu illərdə Dövlət büdcəsinin xərclərinin quruluşu

	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Xərclər, cəmi mln manat	764,0	2 140,7	3 790,1	6 086,2	10 774,2	10 567,9

O cümlədən:						
İqtisadiyyata	89,2	444,7	1 246,9	2 350,0	4 958,6	4 373,9
Sosial-mədəni tədbirlərə	382,7	843,3	1 049,7	1 670,3	2 312,5	2 763,0
Onlardan:						
Təhsilə	181,8	372,5	479,1	723,0	979,7	1 147,9
Mədəniyyət və kütləvi informasiya vasitələrinə	18,0	45,5	59,9	81,9	118,3	133,6
Səhiyyəyə	40,9	115,3	162,0	257,2	346,2	402,4
İdmana	2,5	5,1	7,2	13,4	21,9	24,7
Sosail-müdafiə fonduna verilmiş vəsaitlərə	34,5	87,2	11,2	16,4	21,1	15,5
Elmə	9,3	28,8	32,0	43,9	62,1	83,3
Hüquq mühafizə orqanlarına	74,4	206,4	278,7	431,3	533,9	648,9
Dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının saxlanması xərcləri	37,0	123,9	142,8	198,8	252,4	289,7
sair	171,2	493,6	1 040,0	1 391,9	2 654,7	2 409,1

Cədvəldən görüldüyü kimi, dövlət büdcəsinin xərcləri iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, sosial-mədəni tədbirlərin, ölkənin müdafiəsinin, hüquq-mühafizə fəaliyyəti və təhlükəsizliyin təmin edilməsinin maliyyələşdirilməsini, regionlara maliyyə yardımı, dövlət borcları və öhdəlikləri ilə bağlı xərcləri əhatə edir. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq büdcə vəsaitlərinin xərclənməsində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Büdcə vəsaitləri daha iri və dövlət əhəmiyyətli təbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilir.

Buraya dünya bazarında rəqabətə davamlı məhsul istehsal edən sənaye sahələrinin inkişafının maliyyələşdirilməsi, büdcə vəsaiti hesabına həyata keçirilən və eyni zamanda dövlət təminatı verilən yüksək səmərəli investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilməsi, yarımçıq qalmış obyektlərin layihə xərclərinin həyata keçirilməsi, aqrar sənaye kompleksinin sabitliyinin təmin edilməsi məqsədilə bazar mexanizmi əsasında onun işinə yardım edilməsi, istehsal və sosial məişət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi üçün maliyyə imkanlarının yaradılması və s. aid etmək olar.

Statistik məlumatlar göstərir ki, 2000-2005-ci illərdə iqtisadiyyata çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi o qədər də böyük deyildir. Lakin 2006-cı ildən bu yana iqtisadiyyata yönəldilən xərclərin həm ümumi həcmi, həm də büdcə xərclərindəki xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi xərclərinin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisi 1995-ci ildə 17%, 2000-ci ildə 12,3%, 2005-ci ildə 20,8% təşkil etdiyi halda 2006-cı ildə bu rəqəm 32%, 2007-ci ildə 38%, 2008-ci ildə 46% və 2009-cu ildə 41% həcmində olmuşdur. Göründüyü kimi Azərbaycan hökuməti iqtisadiyyatın inkişafına böyük diqqət yetirir və bu sahədə başlıca istiqamət regionların sosial iqtisadi inkişafına nail olmaqdır. Düşünürəm ki, bu addım Azərbaycan Respublikasında regionların sərvətlərindən və təbii şəraitindən səmərəli istifadə etməklə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını artırmaq, qeyri-neft sənaye sahələrinin, o cümlədən emal sənayesinin, xidmət və digər infrastruktur obyektlərin, turizmin inkişafını təmin etmək, məşğulluğun səviyyəsini yüksəltmək və əhalinin güzəranını daha da yaxşılaşdırmaq sahəsində həyata keçirilmiş ən vacib islahatlardan biridir. Bu gün özünün sosial-iqtisadi inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasında həlli vacib məsələlərdən biri regionlarda sahibkarlığın inkişafını sürətləndirməklə

oradakı əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın davamlı inkişafına, əhalinin məşğulluğunun artırılmasına və ölkədə yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Bu istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi regionların iqtisadi inkişafında mövcud olan kəskin fərqin aradan qaldırılmasını və regional tarazlığın əldə olunmasını təmin etməklə yanaşı onların iqtisadi gücünü artırır və sosial problemlərin həllini sürətləndirər.

İqtisadiyyat xərclərinin tərkibində sənaye, tikinti və faydalı qazıntılara yönəldilən xərclər də əhəmiyyətli yer tutur.

Büdcə xərcləri tərkibində ən böyük xüsusi çəkiyə malik olan xərclərdən biri də sosial-mədəni tədbirlərə yönəldilən xərclərdir. Belə ki, sosial-mədəni tədbirlərlə əlaqədar olan xərclərin xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 48,8%, 2005-ci ildə 39,4%, 2006-2007-ci illərdə 27%, 2008-ci ildə 21,4% və 2009-cu ildə isə 26% olmuşdur. Sosial-mədəni tədbirlərə büdcə xərcləri təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri, mədəniyyət, incəsənət, kütləvi informasiya, bədən tərbiyəsi xərclərini və din sahəsində fəaliyyət xərclərini əhatə edir. Büdcə xərclərində təşkilə yönəldilən xərclər mühüm yer tutur, belə ki, 2007-ci ildə təhsil xərclərinə 723,0 mln manat (2006-cı illə müqayisədə 50,7% çox) və 2008-cu ildə 979 mln manat və 2009-cu ildə 1 147,9 mln manat (2008-ci illə müqayisədə 17.2% çox) vəsait yönəldilmişdir.

Son illərdə Respublikamızda əhalinin az təminatlı təbəqəsinin sosial müdafiəsinə xeyli diqqət yetirilir. Bu məqsədlə “Ünvanlı dövlət yardımını haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 2005-ci il tarixli qanunu qəbul edilmişdir. Minimum əmək haqqının artırılması, işsizlik üzrə müavinətin və tələbə təqaüdünün artırılması, büdcə idarələri işçilərinin əmək haqqlarının tənzimlənməsi tədbirləri həyata

keçirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, sosial xərclərin böyük hissəsi büdcədən kənar dövlət fondları hesabına həyata keçirilir.

Səhiyyənin inkişafı onun mərhələli islahatını, onun maliyyələşdirilməsinin çox mənbəliliyini nəzərdə tutur. Hazırda səhiyyənin maliyyə təminatı büdcə vəsaitlərini, icbari tibbi sığorta vəsaitlərini, təşkilatların tibbi sığorta vəsaitlərini və digər mənbələri özündə birləşdirir. Səhiyyə xərclərinin dövlət büdcəsi tərkibindəki xüsusi çəkisi son illərdə aşağı düşərək 1996-cı ildə 8,4%, 2005-ci ildə 5,4%, 2006-cı ildə 4,2%, 2009-cu ildə isə 3,8% olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra özünün Silahlı Qüvvələrini yaratmışdır. Ordunun başlıca məqsədi ölkənin suverenliyini, ərazi bütövlüyünün və toxunulmazlığının təmin olunmasına xidmət etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20%-nin Ermənistan tərəfindən işğalı və bir milyon nəfər qaçqın və köçkünün olduğu bir şəraitdə dövlətin hərbi qüdrətinin artırılması, ordunun maddi texniki bazasının gücləndirilməsi, yüksək ixtisaslı hərbi kadrların hazırlanması olduqca vacibdir. Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinə dövlət büdcəsindən xeyli vəsaitin ayrılması (2005-ci ildə 13,5%) məhz bununla əlaqədardır. 2006-cı ildə bu məqsədlər üçün 586,9 milyon manat vəsait ayrılmışdır ki, bu da ümumi büdcə xərclərinin 16,3%-nə bərabərdir. 2009-cu ildə isə 1 205 mln manat vəsait bu sahəyə sərf edilmişdir.

Ümumdövlət xidməti xərcləri tərkibində idarəetmə xərcləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İdarəetmə xərcləri dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının saxlanması ilə bağlı olan xərclərdir. Bu sahəyə yönəldilən vəsaitlərin həcmində artım müşahidə edilir. 2000-ci ildə bu məqsədlərə 37 mln manat, 2005-ci ildə 123,9 mln manat 2008-ci ildə 252,4 mln və 2009-cu ildə isə 289,7 mln manat vəsait yönəldilmişdir.

Beynəlxalq fəaliyyətlə bağlı xərclər- (qeyri-ticarət əməliyyatları üzrə) Azərbaycan Respublikasının xaricdə olan səfirlik, konsulluq və

başqa diplomatik nümayəndəliklərinin saxlanması, beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqı, xarici dövlətlərə iqtisadi və texniki yardımla bağlı xərcləri özündə əks etdirir. 2009-cu il üzrə daxili borc üzrə ödənişlər 28 mln manat, xarici borclar üzrə ödənişlər isə 198,9 mln manat həcmində olmuşdur.

Büdcənin icrası onun xərclərinin gəlirlər hesabına tam ödənilməsinə nəzərdə tutur. Büdcə gəlirlərinin onun xərclərindən artıq olması büdcə profisiti adlanır. Büdcə qanunvericiliyinə əsasən bütün səviyyəli büdcələr profisitsiz tərtib edilməlidir. Əgər büdcənin tərtibi və təsdiqi prosesində gəlirlərin xərclərdən artıqlığı aşkar edilərsə, büdcə təsdiq olunanadək profisitə aşağıdakı ardıcılıqla ixtisar edilməsi həyata keçirilməlidir:

- 1) Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinin satışından gəlirlərin cəlb edilməsi ixtisar edilməli;
- 2) Dövlət ehtiyatlarının satışından gəlirlərin cəlb edilməsi ixtisar edilməli;
- 3) Büdcə vəsaitlərinin borc öhdəliklərinin əlavə ödənilməsinə yönəldilməsinə yenidən baxılmalı;
- 4) Büdcənin xərclərini, o cümlədən gəlirlərin bir hissəsinin digər səviyyəli büdcələrə verilməsi hesabına artırılmalı.

İllər	Büdcə gəlirləri mln AZN	Büdcə xərcləri mln AZN	Büdcə kəsiri (-) Profisiti (+)
1996	498,0	481,9	16,1
1997	513,0	588,7	-75,7
1998	465,5	528,3	-62,8
1999	549,7	641,5	-91,8
2000	715,5	763,8	-48,3
2001	783,8	806,6	-22,8
2002	910,2	931,7	-21,5
2003	1 225,5	1 234,0	-8,5
2004	1 481,2	1 501,0	-19,8
2005	2 055,2	2 140,7	-85,5
2007	6 006,6	6 086,2	-79,6

2008	10 762,7	10 774,2	-11,5
2009	10 325,9	10 567,9	-242

Cədvəldən də göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin profisiti 1996-cı ildə 16,1 mln manat olmuşdur.

Daha mürəkkəb vəziyyət və iqtisadi təcrübədə daha tez-tez rast gəlinən problem-büdcənin defisitliyidir, yəni büdcənin xərclərinin onun gəlirlərindən çox olmasıdır. Bütün vergili və qeyri-vergili gəlirlərinin xeyli artmasına baxmayaraq Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi 1997-2009-cu illərdə kəsrlə icra edilmişdir. Büdcə kəsiri ÜDM-in 3%-dən artıq deyilsə buna müvəqqəti hal kimi baxılır. Əgər büdcə kəsiri büdcə gəlirlərinin 10%-dək təşkil edərsə, bu, yol verilən kəsir hesab edilir. Lakin ,o gəlirlərin 20%-dən çoxdursa bu kritik hal kimi qiymətləndirilir.

Büdcənin gəlir və xərclərindəki dinamikanı daha yaxşı təhlil etmək üçün aşağıda Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsinin icrasına dair arayış verilmişdir.

**III Fəsil. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRNİN
PROQNOZLAŞDIRILMASI VƏ XƏRCLƏRİNİN
İDARƏEDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**

**3.1. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin
proqnozlaşdırılması**

Azərbaycan Respublikasında büdcə ili, büdcə icrası prosesi yanvarın 1-dən dekabrın 31-dək olan 12 aylıq dövrdür. Büdcə prosesinin uzunluğu (müddəti) büdcə ilindən çoxdur, belə ki, büdcə prosesinə büdcə proqnozlaşdırılmasına, sonradan, büdcə nəzarətinə və digər proseslərə ayrılan vaxt daxildir.

Büdcə proqnozlaşdırılması “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 11-cu maddəsinin “Dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesi və büdcə təqvimini” maddəsinə əsasən həyata keçirilir.

Büdcə proqnozlaşdırılması respublikanın iqtisadi-sosial inkişaf proqramı və toplu maliyyə planlaşdırılması ilə sıx əlaqədardır.

Təsərrüfat fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün onun idarəetmə üsullarının daim təkmilləşdirilməsi gərəkdir. Bununla əlaqədə olaraq perspektiv planlaşdırmanın rolu artır, deməli, elmi proqnozlaşdırmanın zərurəti meydana gəlir. Natural göstəricilərin parametrlərinin proqnozlaşdırılması maliyyə ehtiyatlarının proqnozu ilə müşayiət olunmalıdır. Belə ki, bu ehtiyatların artım perspektivinin uçotu olmadan təsərrüfatın inkişafının keyfiyyət baxımdan proqnozlaşdırılması mümkün deyil.

Uzunmüddətli icmal maliyyə planlaşdırılmasından fərqli olaraq büdcə proqnozlaşdırılması ünvanlı olur və büdcə ili üçün, yəni bir ildən çox olmayan dövr üçün hesablanır. İcmal maliyyə balansı göstəricilərinin əsas hissəsini büdcə göstəriciləri təşkil etdiyi üçün perspektiv icmal maliyyə balansının tərtibi zamanı əsas büdcə göstəricilərinin proqnoz hesablamaları aparılır.

Büdcənin inkişaf proqnozu dedikdə, onun gəlir və xərc hissələrinin inkişaf yollarının ehtimal qiymətləri kompleksi nəzərdə tutulur. Büdcə proqnozlarını məqsədi mövcud konkret sosial-iqtisadi şəraitdə və perspektiv qiymətləndirmə əsasında büdcənin inkişafının optimal yollarını işləmək, əsaslandırmaq və onun möhkəmləndirilməsi üçün təkliflər verməkdən ibarətdir. Belə proqnozlaşdırmanın nəticələrinin müəsir uçotu, dövlətin maliyyə siyasətində daha səmərəli tədbirlərin qəbul edilməsinin mühüm şərtidir.

Büdcə göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasının hesablanmasında illik büdcə göstəricilərinin hesablanması ilə yanaşı, metodoloji yanaşmanın da böyük əhəmiyyəti vardır. Büdcələrin illik və rüblük göstəriciləri iqtisadi və maliyyə parametrlərinin birbaşa hesablamaları bazasında müəyyən edilir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin proqnozlaşdırılması qaydası müəyyən edilmişdir. Vergilərin proqnozlaşdırılması zamanı ilk növbədə məlumat bazası əldə edilir. Bu məlumat bazası Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyindən, Statistika Komitəsindən, ayrı-ayrı təşkilatlardan əldə edilir. Bu bazaya əsaslanaraq hər bir tədiyə növü üzrə potensial vergi məbkəği və əvvəlki illərin yığım əmsalı da tətbiq etməklə proqnoz müəyyən edilir.

Birbaşa vergilərin proqnozlaşdırılması. Vergilər üzrə mədaxillərin proqnozlaşdırılması zamanı onların xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Mənfəət vergisinin proqnozunun verilməsi üçün ilk növbədə ÜDM-un əvvəlki illər üzrə faktiki və cari ilə gözlənilən göstəricisi müəyyənləşdirilməlidir.

Mənfəət vergisinin proqnozunun hazırlanması zamanı ötən illərin faktiki daxilolmaları, rayon və şəhər ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat göstəriciləri barədə məlumatlar əldə edilməlidir. Bu tədiyə növünün proqnozu müəyyən edilərkən rayon və şəhər ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların balans məlumatlarından istifadə edilir. Balans mənfəəti məhsulun (işlərin və xidmətlərin) satışından əldə edilən gəlirlərlə məhsulun (işlərin və xidmətlərin) gəlirdən çıxılan xərclərə daxil edilən istehsal və satış məsrəfləri arasındakı fərq kimi hesablanır. Bu zaman qeyri-satış əməliyyatlarından gəlirlərə (xərclərə) aid olan digər müəssisələrin fəaliyyətində payçı kimi iştirakdan gəlir, müəssisəyə məxsus səhmlər, istiqrazlar və digər qiymətli kağızlardan əldə olunan gəlirlər (dividendlər, faizlər), habelə məhsul (işlər və xidmətlər) istehsalı və satışı ilə bilavasitə bağlı olmayan əməliyyatdan götürülən digər gəlirlər (xərclər), o cümlədən cərimə və zərərin ödənilməsi lazımdır. Balans mənfəəti müəyyən edildikdən sonra mövcud qanunvericilikdə müəyyən olunmuş güzəşt məbləği və çıxılmalar edildikdən sonra mənfəət vergisinin proqnoz məbləği hesablanır.

Qeyd olunanlarla yanaşı mənfiyyət vergisinin proqnozlaşdırılmasında ayrı-ayrı sahələr, regionlar və ya müəssisələr üzrə həmin vergi üzrə yerinə yetirilmənin dinamikası, hesablanmış məbləğ, qalıq əsas götürülür. Burada müəssisənin əvvəlki illərlə müqayisədə tədiyə qabiliyyəti nəzərə alınır.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi proqnozlaşdırılanda dövlət və qeyri-dövlət sektorunda işçilərin sayı və orta aylıq əmək haqqı əsas götürülür. Bununla yanaşı, fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin proqnozunun müəyyən edilməsində rayon ərazisində olan büdcə və qeyri-büdcə təşkilatlarında işləyənlərin orta illik sayı və illik əmək haqqı fondu müəyyən edilməlidir. Sonra illik əmək haqqı fondunu işçilərin orta illik sayına bölməklə bir nəfər işçiyə düşən orta aylıq əmək haqqı hesablanır. Bu tədiyə növü üzrə proqnoz hesablanarkən gəlir vergisindən azad olunan və güzəşt edilən əmək haqqı fondunun məbləği çıxılmaqla gəlir vergisi məbləği hesablanır. Mədən vergisi proqnozunun müəyyən edilməsi zamanı xam neftin, təbii qazın, sair faydalı qazıntıların topdansatış qiyməti, eyni zamanda şəhər və rayon ərazisində mülkiyyət formasından asılı olmayaraq yerin təkindən faydalı qazıntıların çıxarılması ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin dislokasiyası barədə məlumat əldə edilməlidir. Bu zaman şəhər və rayon ərazisində yerin təkindən çıxarılan faydalı qazıntıların hər vahidinin dəyəri, onların növü, keyfiyyəti, dağ-mədən şəraiti, hasilatın rentabelliği nəzərə alınmaqla mədən vergisinin dərəcələrinə uyğun hesablanır.

Vasitəli vergilərin proqnozlaşdırılması. Vasitəli vergilərə ƏDV, aksizlər, gömrük rüsumları aiddir. ƏDV proqnozunda ilk növbədə ÜDM-un daxili istehlakı, mal və xidmətlər əlavə dəyər vergisinə cəlb olunan və olunmayan qruplarına bölünməklə, güzəştlər nəzərə alınmaqla ƏDV-i üzrə proqnoz hazırlanır, istehsal xərclərinə aid edilmiş çəsrəflərin məbəği, b məbləğlər üzrə ödənilmiş ƏDV-nin

məbləöi müəyyən edilir. Bundan sonra satılmış malların, işlərin və xidmətlərin dəyəri (o cümlədən əlavə dəyər vergisinə cəlb olunan və olunmayan satış) və bunlar üzrə alınmış ƏDV-nin məbləği müəyyən edilməklə büdcəyə ödənilməli olan ƏDV-nin məbləği müəyyən edilir.

Bu halda əvvəllər ƏDV ödəmiş və 1 yanvar 2001-ci il tarixdən sadələşdirilmiş vergi sistemində keçmiş vergi ödəyiciləri hökmən nəzərə alınmalıdır.

Aksiz vergisini hesablayarkən aksizə cəlb olunan mallar, məhsulları istehsal və idxal edən rezident və qeyri-rezident şəxslər barədə məlumat əldə edilməlidir. Bundan sonra aksizə cəlb olunan malların (nerft məhsulları, tütün məmulatları, alkoqollu içkilər) daxili istehlak üçün istehsal müəyyən edilməli, sonra isə aksizin dərəcəsinə uyğun vergi hesablanmalıdır.

Mülkiyyət vergiləri və bu tədiyələrin proqnozlaşdırılması.
Mülkiyyət vergilərinə hüquqi və fiziki şəxslərin torpaq vergisi və əmlak vergisi aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa və “Vergi Məcəlləsi”nə əsasən fiziki şəxslərin əmlak və fiziki şəxslərin torpaq vergisi bələdiyyələrin büdcəsinə daxil olur. Torpaq vergisi hesablanarkən rayon və şəhər üzrə olan torpaq sahələri barədə məlumatlar əldə edilməlidir. Bunun üçün rayon ərazisində olan əkin, dinc və həyətyanı torpaqlar, çoxillik əkinlər (keyfiyyət qruplarına görə) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 14 may tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş torpaq vergisini hesablamaq üçün torpaqların qiymətləndirilməsi cədvəlinə əsasən, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən kadastr qiymət rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti ballar əsasında hesablanır. Şəhərlərdə sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət və digər xüsusi təyinatlı torpaqlar, yaşayış fondlarının,

həyətyanı sahələrin tutduğu və kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə edilən torpqalar, vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar Azərbaycan Respublikasının “Vergi Məcəlləsi”nəsasən hesablanır. Həmçinin “Kadastr qiymət rayonlarını və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşdirilməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti balların müəyyənləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 dekabr 2000-ci il 230 sayılı qərarı nəzərə alınmalıdır. Bu zaman əvvəlki illərdə hüquqi şəxslər tərəfindən hesablanmış və faktiki ödəməyə uyğun yığım faizi müəyyən edilməklə proqnoz müəyyən edilir. Əmlak vergisinin proqnozu müəyyən edilərkən ilk növbədə rayon statistika idarələrinin rayon ərazisində olan hüquqi şəxslərin əsas vəsaitlərinin orta illik dəyəri barədə məlumatlarından istifadə edilməlidir. Bu tədiyə növü üzrə vergitutma obyektinin onların balansında olan əmlakın dəyəridir. Hüquqi şəxslər tərəfindən mövcud qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş faiz dərəcəsinə uyğun olaraq əmlak vergisi üzrə hesablanmış məbləğ və bu məbləğdən əvvəlki illərin yığım faizi nəzərə alınmaqla vergi məbləği müəyyən edilir.

Gömrük vergiləri və rüsumları və onların proqnozlaşdırılması. Gömrük vergilərinə Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən mallara əlavə dəyər vergisi, idxal rüsumu, gömrük rüsumu, gömrük nəzarəti və gömrük əməliyyatlarının aparılması ilə bağlı daxilolmalar, Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən aksizə cəlb edilən mallar aid edilir. Bu vergi və rüsumların proqnozunun müəyyən edilməsində çal qrupları üzrə idxalın həcmindən, mal qrupları üzrə azadolmalardan, malların mənşə mənbələrinə dair məlumatlardan istifadə edilir.

Büdcənin inkişaf proqnozunun tərtibi zamanı müxtəlif üsullardan istifadə edilə bilər:

- 1) *Ekstropolyasiya üsulu*- əvvəlki dövrün təcrübəsindən (göstəricilərindən) istifadə etməklə proqnozun tərtibidir. Bu üsuldan az-çox sabit olan dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri üzrə bir sıra maddələrin proqnozlaşdırılmasında istifadə edilə bilər;
- 2) *Ekspert qiymətləndirilməsi üsulu*- elmin və təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin mütəxəssisləri tərəfindən aparılan və əsaslandırılan qiymətləndirmə bazasında proqnozun tərtibidir. Lakin bu üsul subyektivizm elementinə malikdir;
- 3) *Eyni vaxtda hər iki üsuldan istifadə edilir*. Bu zaman həm inkişafın obyektiv meyli və həm də mütəxəssislərin fikri nəzərə alınır.

Əsas maliyyə qanunauyğunluğunun ekstropolyasiya üsullarından biri *reqressiya xətti* ola bilər. Bu halda büdcə proqnozu üzərində işləyərkən büdcənin yaradılmasına təsir edən amillərin araşdırılmasından və öyrənilməsindən başlamaq lazımdır. Bu amillərə ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı və ümumdövlət maliyyə ehtiyatlarının mövcudluğu, demoqrafik dəyişiklik, təsərrüfat sahələrinin inkişafı və b. aiddir.

Perspektiv üçün büdcə vəsaitləri həcmnin proqnozlaşdırılması zamanı dərin *iqtisadi və statistik təhlildən* istifadə edilir və bu müəyyən dərəcədə bir çox amillərin göstəricilərə təsirinin araşdırılmasına imkan verir. Təhlil göstərir ki, büdcə vəsaitlərinin müəyyən edilməsinin statistik üsulu perspektiv üçün hesablanan göstəricilərin dolğunluğunu əks etdirir.

Yuxarıda qeyd olunan iki dəyişənli kəmiyyəti olan reqressiya tənliyi aşağıdakı xətti halda olar:

$$U = a_0 + a_1 X$$

Burada, u- dövlət büdcəsi vəsaitinin həcmi;

x- 1) iqtisadiyyatın sahələrində istehsal edilən məhsul,

2) milli gəlir;

a_0, a_1 - ilkin məlumatlar əsasında müəyyən edilən reqressiya xətti əmsalı.

Bu üsulların tərtibi zamanı proqnozlaşdırılan dövrdən asılı olmayan kəmiyyətlərin qiymətlərinin tapılması (milli gəlir və istehsal olunmuş məhsul) problemi sərbəst problem kimi meydana çıxır. Onların müəyyən edilməsi üçün qeyd olunan ümumi göstəricilərin proqnoz hesablanmasından istifadə edilir. İqtisadi təhlil tədqiq edilən göstəricilərin inkişaf tempinin öyrənilməsi, onların qarşılıqlı münasibəti, tədqiq olunan hadisələrin illər üzrə orta illik tempinin hesablanması ilə tamamlanır. Belə təhlil ona görə vacibdir ki, dövlət büdcəsi real iqtisadi vəziyyət ilə əlaqədərdir və təsərrüfatda baş verən hər bir dəyişikliyə reaksiya verir, əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində siyasətlə, dövlətin əsas xərclərinin maliyyələşdirilməsi üsullarının dəyişilməsi ilə əlaqədardır.

Büdcə proqnozlaşdırılmasının növbəti mərhələsi- büdcə layihəsinin tərtibi prosesidir. Büdcə layihəsinin tərtibinin əsas vəzifəsi dövlət hakimiyyəti orqanı və yerli özünüidarəetmə orqanları üzərinə qoyulmuş funksiyaların dövlət və yerli özünüidarəetmənin iqtisadi və sosial proqnozlaşdırılmasında nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyə təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə büdcədə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərinin həcmində müəyyən edilməsidir.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının, bələdiyyələrin və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları işlənib hazırlanır. İcra hakimiyyəti orqanlarında büdcə layihəsinin işlənməsi üçün əsas sayılan icmal maliyyə balansı hazırlanır.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi Azərbaycan Respublikası hökumətinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli

özünüidarəetmə orqanlarının, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının mühüm vəzifəsidir.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsini bilavasitə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və bələdiyyələrin maliyyə orqanları həyata keçirirlər.

Büdcə layihəsinin vaxtında və keyfiyyətlə tərtib edilməsi üçün müvafiq orqanlardan və hüquqi şəxslərdən lazımi məlumatlar alınmalıdır.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi üçün vacib olan məlumatlar bunlardır:

- Qüvvədə olan vergi qanunvericiliyi;
- Büdcə sisteminin müxtəlif səviyyələrinin tənzimləyici normativləri;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin digər büdcələrə verəcəyi maliyyə yardımının nəzərdə tutulan həcmi;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin digər büdcələrə verəcəyi xərclərin növü və həcmi;
- Dövlət və ya bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsinə maliyyə məsrəflərinin normativləri;
- Minimum maliyyə təminatı normativləri.

Büdcə layihəsinin tərtibi aşağıdakılara əsaslanır:

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin büdcə göndərişinə;
- Növbəti maliyyə ilinə müvafiq inzibati ərazinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozuna;
- Növbəti maliyyə ilinə müvafiq ərazinin büdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətlərinə;

- Növbəti maliyyə ilini müvafiq inzibati ərazinin iqtisadiyyatının dövlət və ya bələdiyyə bölməsinin inkişaf planına.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi mövcud büdcə qanunvericiliyi əsasında həyata keçirilir. Əhaliyə ödənilməli müavinət, pensiya, kompensasiya, dotasiya və digər ödəniş növlərinin hesablanması üçün qüvvədə olan hüquqi aktlara edilmiş dəyişikliklər və əlavələr nəzərə alınır.

Büdcə haqqında qanun layihəsinin əsas xarakteristikaları aşağıdakılardır:

- Büdcə gəlirlərinin ümumi həcmi;
- Büdcə xərclərinin ümumi həcmi;
- Büdcə kəsiri

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi üçün ilkin makroiqtisadi göstəricilər bunlardır:

- Növbəti maliyyə ilinə ÜDM-un həcmi və növbəti maliyyə ilində ÜDM-un artım sürəti;
- Inflyasiyanın səviyyəsi (qiymətlərin artım sürəti).

Qeyd edildiyi kimi, növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının makroiqtisadi proqnozları, məqsədli proqramlar, iqtisadiyyatın sahələrinin, inzibati rayonların, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin cari və növbəti il üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında hazırlanır.

Dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasının *birinci* mərhələsində Azərbaycan Respublikasının hökuməti və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən iqtisadiyyatın vəziyyətini əks etdirən makroiqtisadi göstəriciləri əsasında növbəti maliyyə ilinə Azərbaycan

Respublikasının iqtisadiyyatının fəaliyyət *proqnoz-planı* işlənib hazırlanır.

Proqnoz-plan əsasında Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsinin gəlirlər və xərclər üzrə əsas göstəricilərinin layihələrini hazırlayır. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatına uyğun olaraq növbəti maliyyə ili üçün dövlət büdcəsi xərclərinin bölgüsünü müəyyən edir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının hökuməti növbəti maliyyə ilində vəzifə maaşlarının, pensiyaların, müavinətlərin və digər ödənişlərin minimum həddinin artırılması haqında təklifləri nəzərə alır.

Növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi xərclərinin bölgüsü Azərbaycan Respublikasının hökuməti tərəfindən qəbul edildiyi gündən sonra iki həftə ərzində Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi:

— Dövlət büdcəsi vəsaitinin büdcədən maliyyələşən təşkilatlar arasında bölüşdürülməsi üçün büdcə layihəsini mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına göndərir;

— Növbəti maliyyə ilinə və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən orta müddətli perspektivə Azərbaycan Respublikası hökumətinin Naxçıvan Muxtar Respublikası icra hakimiyyəti orqanına münasibətini bildirir.

Dövlət büdcəsinin formalaşmasının ikinci mərhələsində mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən büdcə vəsaitinin büdcə təsnifatına uyğun olaraq bölüşdürülməsi, həmçinin büdcə vəsaitinin sərəncamçılar arasında ünvanlı maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulur.

İcra hakimiyyətinin müvəkkil orqanı eyni zamanda növbəti maliyyə ilində dövlət büdcəsi vəsaitlərindən maliyyələşən məqsədli proqramların siyahısını hazırlayır, növbəti ildə və orta müddətli perspektivdə onların maliyyələşmə həcmi müəyyən edir.

Növbəti ildə və orta müddətli perspektivdə büdcə layihəsi üzrə razılaşdırılmış məsələlərə Maliyyə Nazirliyinin rəhbərlik etdiyi xüsusi dövlət komissiyasında baxılır.

Azərbaycan Respublikasının hökuməti Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən növbəti maliyyə ili üçün təqdim edilmiş sosial-iqtisadi inkişaf proqnozunun və büdcə layihəsinin əsas göstəricilərinin uyğunluğunu müəyyən edir, dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondları büdcələrinin layihələrini, növbəti maliyyə ili və orta müddətli perspektiv üçün büdcə-maliyyə siyasətini xarakterizə edən digər sənədləri və materialları dəqiqləşdirir və təyin olunmuş qaydada Milli Məclisə təqdim edilməkdən ötrü qanun layihəsini bəyənir. Azərbaycan Respublikasının hökuməti növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsini və ona əlavə olunmuş sənədləri və materialları Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi ilə bağlı aşağıdakı sənədlər hazırlanıb Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilir:

- Cari ilin dövlət büdcəsinin icrasının vəziyyəti barədə hesabat;
- Növbəti büdcə ili üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi;
- Azərbaycan Respublikasının növbəti büdcə ili üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri;
- Dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar;
- Büdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətləri;
- Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazisi üzrə icmal maliyyə balansı;
- Dövlət büdcəsinə daxil olmayan məqsədli dövlət fondlarının büdcələri haqqında qanun layihələri;

- Bütçə təsnifatına uyğun olaraq növbəti bütçə ili üzrə dövlət bütçəsinin gəlirlərinin və xərclərinin məbləği;
- Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən digər sənədlər.

Növbəti bütçə ili üzrə dövlət bütçəsi haqqında qanun layihəsi ona əlavə edilmiş digər sənədlərlə birlikdə cari ilin oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin müzakirəsi və təsdiqinə təqdim edilir.

Növbəti maliyyə ilinə dövlət bütçəsi haqqında qanun layihəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində dekabr ayının 20-dən gec olmayaraq təsdiq edilir.

3.2. Bütçə xərclərinin səmərəli idarə olunması və bölüşdürülməsi

Məlum olduğu kimi dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın birbaşa tənzimlənməsi bütçə-vergi siyasəti alətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu siyasətin son məhsulu kimi dövlət bütçəsi və onun xərcləri həmişə sosial iqtisadi maraqların daşıyıcıları olan müxtəlif təbəqələr arasında tarazlığı əks etdirir. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən və onun mövcud imkanlarından asılı olmayaraq istənilən ölkədə bütçə xərclərinin səmərəli idarə olunması bütün dövrlərdə ən vacib problemlərdən biri hesab edilir. Bu hər şeydən əvvəl ölkənin sosial həyatının və ayrı-ayrı sahələrin fəaliyyəti və inkişafının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin real tələbata uyğun olmaması ilə bağlıdır. Ona görə də xərclərin idarə edilməsi

bütövlükdə dövlətin, o cümlədən dövlət büdcəsinin qarşısında duran vəzifələrə uyğun həyata keçirilməlidir. Büdcə xərcləri dedikdə dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifə və funksiyalarının yerinə yetirilməsinə yönəldilən pul vəsaiti başa düşülür. Müasir şəraitdə ümumi xərc həcminin müəyyən edilməsindən onların bölüşdürülməsi və maliyyələşdirilməsinədək bütün mərhələlərdə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün lazım olan resursların məhdudluğu üzündən xərclərin idarəedilməsi prosesi daha da mürəkkəbləşmişdir.

Ümumiyyətlə xərclərin idarəedilməsi prosesi aşağıdakı mərhələləri əhatə etməlidir:

- əsaslandırılmış büdcə siyasətinin və onun ali məqsədinin, habelə onların reallaşdırılması üçün lazım olan resursların müəyyən edilməsi;
- Büdcə siyasətinin səmərəli həllini təmin etmək məqsədilə resursların optimal bölüşdürülməsi;
- Konkret məsələlərin daha effektiv üsullarla həllinin təşkil edilməsi.

Praktikada bu məsələlər büdcənin tərtibi və icrası prosesində və ya digər səviyyədə nəzərə alınır. Eyni zamanda xərclərin idarə edilməsi mədaxil və məxaric üzrə imkanların nəzərə alınması, dövlətin malik olduğu resursların bölüşdürülməsi, onlardan səmərəli istifadə edilməsi, vacib idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsini təmin edəcək informasiya sisteminin yaradılması kimi məsələlərin həll olunduğu proses kimi də baxmaq olar.

Bütövlükdə büdcə xərcləri 4 qrup üzrə təsnifatlaşdırılır: idarəetmə xərcləri, müdafiə və hüquq mühafizə orqanlarının saxlanması xərcləri, sosial xərclər, dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclər. Büdcə quruculuğunun inkişafının istənilən dövründə xərclərin təsnifatlaşdırılması zamanı təkcə

xərclərin ümumi həcmnin deyil, həm də onların səmərəli tərkibi və strukturunun müəyyənləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız dövlət xərclərinin bu parametrlərini müəyyən etməklə dövlət tərəfindən qoyulmuş vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəlmək olar.

Büdcə xərclərinin strukturu tarixən konkret şəraitin tələbatına uyğun müəyyən edilmişdir. Məsələn, I və II Dünya müharibələri zamanı hərbi xərclərin məbləği kəskin artmışdır. Sonralar isə büdcə xərclərinin artmasına iqtisadi və sosial amillər ciddi təsir göstərdi. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu amillər dövlət büdcəsinin xərclərinin artmasının əsas səbəbi kimi çıxış edirlər. Hazırda Dövlət büdcəsi xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi ABŞ-da 30%, Yaponiyada- 33%, Almaniyada - 46%, Böyük Britaniyada - 43%, Fransa və İtaliyada – 50%, Kanadada – 44%, İsveçdə - 60% təşkil edir.

Hazırkı şəraitdə inkişaf etmiş ölkələrin dövlət xərclərinin strukturu sosial proqramların xeyrinə dəyişir. Demək olar ki, əksər ölkələrdə büdcə xərclərinin strukturunda birinci yeri sosialyönlü: pensiya və təqaüd, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s. kimi xərclər tutur. Dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi və ya büdcə siyasətinin başlıca məqsədləri- mövcud sosial-iqtisadi durumun stabilləşdirilməsi, möhkəmləndirilməsi və dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılması məhz bunlarda özünü büruzə verir. Bu xərclər bazar iqtisadiyyatına xas olan sosial qruplar arasındakı kəskin fərqləri ciddi sürətdə yumşaltmaq üçün şərait yaratmışdır. Məsələn, ABŞ-da hərbi xərclər – 28%, təsərrüfat xərcləri – 6,7%, dövlət borcu üzrə xərclər - 13,7% təşkil edirsə, sosial sahəyə yönələn xərclər ümumi xərclərin 47,3%-ni təşkil edir. Digər ölkələrdə isə sosial sahəyə yönəldilən vəsaitlər ümumi dövlət xərclərinin təqribən 50%-ni təşkil edir.

Büdcə xərcləri büdcənin tərtibi və təsdiqi zamanı ümumi həcmi dəqiq müəyyən edilməklə planlaşdırılan və əvvəlcədən nəzərdə tutula bilməyən xərclərə bölünür. Sonuncu məqsədlərə vəsait ayrılmasını

təmin etmək məqsədilə adətən dövlət büdcəsində ümumi xərcin 3-5%-ni təşkil edən hökumətin xüsusi ehtiyat fondu yaradılır və daha çox qabaqcadan planlaşdırılması mümkün olmayan tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə (təbii fəlakət, sel və daşqınlar nəticəsində dəymiş ziyanın ödənilməsi və s.) istifadə olunur.

Büdcə xərclərinin həcm və strukturunun səmərəli tənzimlənməsi ölkədə makroiqtisadi sabitliyin səviyyəsinə çox ciddi təsir göstərir. Ona görə də bu sabitliyin qorunub saxlanması üçün xərclərin tənzimlənməsinin prioritet istiqamətləri dəqiq müəyyən edilməli və xərclərin idarəedilməsində əsas diqqət onların müəyyən edilməsinə yönəldilməlidir. Reallaşdırılmasına ciddi ehtiyac duyulan belə prioritet istiqamətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- İcmal dövlət büdcəsində xərclərin mərləzləşdirilmə səviyyəsinin müəyyən edilməsi (maliyyə resursları balansında mərkəzləşdirilmiş xərclərin ümumi xərc məbləəinə və ÜDM-ə faizlərlə nisbəti);
- Mərkəzi icra orqanları tərəfindən dövlət vəsaitlərinin yalnız qanunvericiliklə təsbit olunmuş və onlara verilmiş səlahiyyətlər həddində bölüşdürülməsi;
- Xərclərin sahə strukturunun nəzərə alınması və onların cari və əsaslı xərclər üzrə bölüşdürülməsi;
- Cari xərclərin məsrəf elementləri və digər istiqamətlər üzrə qruplaşdırılması.

Bu məsələlərin həll edilməsi zamanı dövlətin büdcə siyasətinin orta və uzunmüddətli prioritetləri də əsas götürülməlidir. Belə ki, konkret dövrün tələbinə uyğun dövlət büdcəsi xərcləri sahəsində siyasətin hazırlanması daha çox büdcə xərclərinin təsnifləşdirmə səviyyəsindən asılıdır. Xərc təsnifatının elmi cəhətdən əsaslandırılması onların dəqiq planlaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradır. Öz növbəsində büdcə xərclərinin iqtisadi səmərəsi daha çox

onların planlaşdırılma metodikasının keyfiyyətindən asılıdır. Dövlət büdcə xərclərinin həcm və strukturunu tənzimləməklə iqtisadiyyatın inkişaf tempinə və ölkədə makroiqtisadi sabitliyə təsir göstərmək imkanı qazanır. Bu zaman təbii ki, prioritet istiqamət kimi investisiya xərcləri və mütərəqqi texnologiyaların inkişafı ilə bağlı xərclər əsas götürülür.

Büdcə xərcləri sahəsində tarazlaşdırılmamış siyasətin həyata keçirilməsi büdcə kəsirinin əsassız olaraq artmasına və bununla da dövriyyədə pul kütləsinin çoxalmasına səbəb olur. Bunlar isə ölkə iqtisadiyyatında çox böyük arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır. Xüsusilə iqtisadiyyatda böhranların baş verdiyi və dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinə əlavə vəsaitlərin cəlb olunması üzrə imkanların tükəndiyi hallarda dövlət büdcəsinin xərclərinə münasibətdə tarazlaşdırılmamış siyasətin həyata keçirilməsi ölkədə ümumi makroiqtisadi vəziyyəti son dərəcə pisləşdirir. Keçmiş SSRİ və Avropa ölkələrinin təcrübəsi buna əyani sübutdur.

Hazırkı şəraitdə dövlət büdcəsi xərclərinin optimallaşdırılması sahəsində orta və uzunmüddətli xüsusi dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Bir çox ölkələrdə son zamanlar bu istiqamətdə özünəməxsus proseslər baş verir. Xərclərin ifrat dərəcədə dövlət əlində cəmləşdirilməsinin iqtisadiyyatın inkişafı üçün ciddi əngələ çevrilməsini nəzərə alaraq inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə vəsaiti hesabına saxlanılan çoxlu sayda sosial sahə üzrə təşkilatların dövlətsizləşdirilməsi və ya özəlləşdirilməsi yolu ilə büdcə xərclərinin ümumi həcmnin azaldılması üçün ciddi tədbirlər həyata keçirilir. Ona görə də son zamanlar demək olar ki, faktiki olaraq bütün ölkələrə dövlət xərclərinin payının azalması prosesi baş verir. Bu hər şeydən əvvəl inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətlə bağlıdır ki, onun da əsasını iqtisadiyyatın bütün sahələrində

üstünlüyün özəl sektora verilməsi və bununla da ölkə iqtisadiyyatının bütövlükdə normal inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması təşkil edir.

Dövlət büdcəsi xərclərinin tənzimlənməsinin ən vacib və makroiqtisadi sabitliyə birbaşa təsir göstərən istiqamətlərindən biri bu xərclərin hakimiyyət səviyyələri üzrə düzgün bölüşdürülməsidir. Hər bir dövlətdə xərclərin hakimiyyət səviyyələri üzrə bölüşdürülməsi məsələsinin həlli fərqli xüsusiyyətə malikdir. Lakin buna baxmayaraq büdcə islahatlarının həyata keçirilməsi və xərclərin hakimiyyət səviyyələri üzrə bölüşdürülməsi zamanı ümumi bir qanunauyğunluq meyli müşahidə olunur ki, onun tələbləri dövlət büdcəsi xərclərinin idarəedilməsində hökmən nəzərə alınmalıdır: büdcə xərcləri mövcud qanunvericiliklə müvafiq hakimiyyət səviyyəsinə verilmiş səlahiyyətlərə qeyd-şərtsiz uyğun olmalıdır.

Dövlət büdcəsi xərclərinin tənzimlənməsinin ən vacib istiqamətlərindən biri də onun sahələr üzrə, həmçinin cari və əsaslı xərclər üzrə bölüşdürülməsidir ki, ölkədə mövcud olan makroiqtisadi sabitlik daha çox bu xərclərin nisbətindən asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün ölkələrdə büdcə xərcləri siyasəti öz mühafizəkarlığı ilə seçilir. Bir qayda olaraq cəmiyyətin sosial inkişafı gəlirlə müqayisədə xərclərin daha sürətli artmasını tələb edir ki, bu da gəlir, xərc və büdcə kəsirinin daha uzun müddətə planlaşdırılmasına səbəb olur.

Xərc siyasətinin reallaşdırılması elementlərindən biri də institusional büdcə maliyyələşdirilməsinin məqsədyönlülüüyü və strukturunun qiymətləndirilməsidir. Keçid dövrünü yaşayan bütün MDB ölkələrində tamamilə büdcə vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərən çoxsaylı büdcə təşkilatları şəbəkəsi mövcuddur ki, onların bir çoxunun fəaliyyətində məqsəd heç də ictimai məhsul və xidmətin yaradılmasına yönəldilməmişdir, başqa sözlə bu qurumların sayı əsassız olaraq

şışirdilmişdir. Ona görə də maliyyələşmələrin və dövlət vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması və xərclərin optimallaşdırılması üçün büdcə təşkilatlarının inventarizasiyası aparılmalı, dövlət funksiyalarının səmərəli icrasını təmin edəcək sistemə nail olmaq məqsədilə büdcə təşkilatlarının sayı optimal səviyyəyə endirilməlidir.

Bundan başqa xərclərin xarakterinə uyğun olaraq mərkəzi hökumətin funksiyalarına xas olmayan bir çox səmərəsiz xərclərdən təmizləməklə və onların bələdiyyə səviyyəsinə endirilməsinə nail olmaqla dövlət büdcəsinin makroiqtisadi göstəricilərə təsir səviyyəsini daha da artırmaq mümkündür. Bu zaman dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərin strukturu və məqsədyönlülüüyü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Real sektorun inkişafı üçün dövlət vəsaitlərinin ayrılması dövlət sektorunun həcmindən asılı olaraq kəskin surətdə dəyişir. Məsələn, Qərbi Avropa ölkələrində bu sektorun xüsusi çəkisi çox olduğu üçün dövlət büdcəsi xərclərinin çox hissəsi subsidiya şəklində milliləşdirilmiş müəssisələrin saxlanmasına və inkişafına yönəldilirdi, birbaşa investisiya qoyuluşları isə ümumi investisiyanın 10-20%-ni təşkil edirdi. Son zamanlar milliləşdirilmiş müəssisələrin özəlləşdirilməsi təsərrüfatlara kapital qoyuluşunu və dövlət müəssisələrinə verilən subsidiyaların həcmi kəskin surətdə azaltmağa imkan vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat məqsədləri üçün ayrılan xərclərin içərisində aqrar sektor daha çox seçilir. Heç bir dövlət fermerlərin və kəndlilərin müflisləşməsində maraqlı deyildir. Şəraitdən asılı olaraq bəzi hallarda dövlət himayədarlıq funksiyasını yerinə yetirməkdən uzaqlaşaraq daxili bazara külli miqdarda xarici kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal olunmasına imkan verməsinə baxmayaraq, adətən hökumət öz ölkəsində orta və iri fermer təsərrüfatlarının formalaşmasında daha çox maraqlı olur.

Daxili dövlət borcuna xidmət xərcləri, kənd təsərrüfatı tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinə çəkilən xərclər, dövlət və özəl müəssisələrə ayrılan kredit və subsidiyalar, infrastruktura obyektlərinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi xərcləri büdcə tənzimlənməsinin dəyişən məqsədinə xidmət edir. Bu xərclərin həcmi investisiya qoyuluşunun səviyyəsinə çox ciddi təsir göstərir. Adətən böhran və tənəzzül dövrlərində təsərrüfat məqsədinə dövlət xərclərinin həcmi bir qayda olaraq artır, iqtisadiyyatda dirçəliş meylləri gücləndikcə əksinə azalır.

İxracın kreditləşməsinə, onların sığortalanmasına çəkilən büdcə xərcləri ixracı stimullaşdırır və uzunmüddətli dövrdə tədiyyə balansını yaxşılaşdırır, iqtisadiyyat üçün yeni xarici bazarların əldə olunmasına imkan verir, milli valyutanın möhkəmlənməsinə kömək edir, xaricdən daxili bazara yalnız zəruri malların gətirilməsini təmin edir. Bunlar dövlət büdcəsi xərclərinin xarici iqtisadi yönümünü müəyyən edir.

Dövlət xərclərinin səmərəli idarəedilməsi və onun keyfiyyətə yeni səviyyəyə yüksəldilməsi büdcə vəsaitlərindən istifadənin effektivliyinin artırılmasını, sosialyönümlü xərclərin keyfiyyətinin yüksəldilməsini büdcə subsidiyaları və dotasiyalarının optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. əsas məsələ dövlətin büdcə siyasətinin reallaşdırılmasına imkan verən dövlət borcu və faiz ödənişlərindən başqa digər büdcə xərclərinin xüsusi çəkisinin artırılmasıdır.

Perspektivdə dövlət büdcəsi xərclərinin artırılması imkanı əsasən üç amillə müəyyən ediləcəkdir: Konsolidə edilmiş büdcədə vergilərin yığım səviyyəsinin yüksəldilməsi, dövlət borcuna xidmətin həcmində azaldılması, daxili və xarici xalis borclanmasının minimuma endirilməsi. Bütün bu parametrlərin hamısının nəzərə alınması zəruriliyi dövlət xərclərinin sürətlə artırılması imkanını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır.

Ona görə də xərclər sahəsində dövlət siyasəti büdcə təxsisatlarının optimal həcmi və strukturu nəzərə alınmaqla həyata keçirilməli, sosial-iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətlərinin reallaşdırılması təmin olunmalıdır. Dövlət resursları hər şeydən əvvəl ölkənin milli təhlükəsizliyi, əhalinin sosial müdafiəsi və struktur dəyişikliklərinin reallaşdırılmasının asılı olduğu prioritet sahələrdə cəmləşməlidir. Dövlət investisiya xərcləri sənayenin xammal bazasında yüksək texnologiyaya malik sahəyə çevrilməsinə imkan verən perspektiv sahələrin dəstəklənməsinə yönəldilməlidir.

Dövlət büdcəsi xərclərinin optimallaşdırılması üçün bütün xərclər daha çox aşağıdakı struktur dəyişikliklərinin reallaşdırılmasına yönəldilməlidir:

- Pensiya islahatını, təhsilin müasirləşdirilməsini, həmçinin səhiyyə və mədəniyyət sahəsində müsbət dəyişiklikləri nəzərdə tutan sosial sahədə ciddi islahatların həyata keçirilməsi;
- Ordunun və hüquq-mühafizə orqanlarının yenidən qurulması;
- əlverişli investisiya və sahibkarlıq mühitinin yaradılması, iqtisadi artımı stimullaşdıran makroiqtisadi siyasətin və struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi yolu ilə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi;
- bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun daşınmaz əmlak bazarının formalaşdırılması;
- təbii inhisar sahəsində müvafiq islahatların həyata keçirilməsi.

Büdcələrarası münasibətlərin səmərəli qurulması və dövlət maliyyəsi sahəsində qərarların qəbul edilməsi zamanı mərkəzləşdirilmənin gücləndirilməsi və ümumdövlət mənafeyinin

önə çəkilməsi dövlət xərclərinin keyfiyyətini və büdcə vasitəsilə yenidən bölüşdürülən maliyyə axınlarının samərəliliyini ciddi surətdə yüksəltməyə imkan verir. Bütün ölkə ərazisində vahid büdcə siyasətinin yeridilməsi büdcənin tarazlaşdırılma səviyyəsini artırmağa, büdcə kəsirini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa və məqsədyönlü idarəetməyə, büdcə təşkilatları tərəfindən yaradılan kreditor borclarını kəskin surətdə azaltmağa, əvəzləşdirmə və qeyri pul formalarında icmal büdcəyə bütün növ mənbələrdən daxilolma və xərclərin nəzərə alınması hesabına büdcə inzibatçılığını gücləndirməyə əlverişli zəmin yaradır.

Büdcə xərclərinin səmərəliliyinin və məqsədyönlülüynün təmin olunması üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş büdcə-vergi intizamına əməl olunması, vəsaitlərdən qoyulmuş tələblər gözlənilməklə istifadə olunması üzərində nəzarətin gücləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Büdcə gəlirlərinin və dövlətin borcalma imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq dövlət vəsaitlərinin büdcədən kənar aralıq və ya müvəqqəti bank hesablarında saxlanılmasının qarşısı qətiyyətlə alınmalı, büdcənin kompleksliyi təmin olunmalıdır.

Məhdud dövlət vəsaitlərinin dövlət büdcəsindən başqa xüsusi təyinatlı əlavə büdcələrdə nəzərə alınmasının, bununla da vəsaitlərin müxtəlif proqramlar səviyyəsində xərclənməsinin qarşısı alınmalıdır ki, bu da müvafiq institutsional dəyişikliklərin və ciddi təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsini, habelə müvafiq hüquqi bazanın yaradılmasını tələb edir. Dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirən orqanlar tərəfindən normativ-hüquqi aktlarda və sənədlərdə təsdiq edilmiş tələblər və qaydalarını yerinə yetirməsi, sahə nazirlikləri tərəfindən maliyyələşmə və xərc tələblərinin ilkin maliyyə sənədlərilə əsaslandırılmasına nəzarət edilməsi təmin edilməlidir. Xərclərin yaranmış real borca

uyğun həyata keçirilməsi, dövlət vəsaiti hesabına alışların mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun aparılması və bu zaman maliyyə intizamına ciddi əməl edilməsi müvafiq dövlət orqanının fəaliyyətinin ali məqsədinə çevrilməlidir.

Büdcə xərclərinin optimallaşdırılması üzrə görülən tədbirlərin səmərəliliyi son nəticə kimi vəsaitlərdən məqsədyönlü istifadənin səviyyəsi ilə, başqa sözlə xərc edilən dövlət vəsaitinin hər bir vahidinin istifadə effektivliyi ilə müəyyən olunur ki, bu da dövlətin malik olduğu məhdud resursların ilk növbədə strateji məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsini şərtləndirir.

Resursların strateji bölüşdürülməsi üçün aşağıda qeyd edilən bir sıra prinsiplərin tələbləri gözlənilməlidir:

- dövlət büdcəsinin kompleks xarakter daşması;
- resursların bölüşdürülməsində obyektiv meyarlardan istifadə edilməsi;
- bölüşdürmə zamanı prioritetliyin gözlənilməsi üçün məlumat bazasının yaradılması;
- sahə nazirliklərinin real ehtiyacları haqqında məlumatlara malik olunması;
- əvvəlcədən müəyyən edilmiş strategiyanın dövrü olaraq təhlil edilməsi.

Dövlət büdcəsi yalnız o zaman kompleks və əsaslandırılmış hesab edilir ki, onun tərtibi və təsdiqi zamanı bütün resurslara və xərclərə prioritetlik prinsipi əsasında baxılsın. Bu cür yanaşma büdcə xərclərinin idarə edilməsində gözlənilməz problemlərin və subyektiv çətinliklərin yaranması hallarının qarşısını almağa, əvvəlcədən müəyyən edilmiş istiqamətlər üzrə büdcənin icrasını təşkil etməyə, ikili büdcələrdən istifadənin aradan qaldırılmasına real zəmin yaradır.

Strategiyanın dövrü olaraq təhlili maddi rifah və ictimai məhsula tələbin ödənilməsi üzrə dövlət təkliflərinin təşkili səviyyəsini

yüksəltməyə, son nəticədə büdcə xərclərinin strukturunun optimallaşdırılmasına və büdcənin səmərəsiz xərclərdən tamamilə təmizlənməsinə imkan yaradır. Belə təhlillər zamanı daha çox aşağıdakı məsələlərin həllinə diqqət yetirilir: nə qədər resurs bölüşdürülmüşdür, hara və necə sərf edilmişdir, nə əldə olunmuşdur, alternativ tədbirlər mövcud idi və onların tətbiqindən nə əldə etmək olardı, hansı problemlər meydana çıxdı və necə həll olundu və s.?

Göründüyü kimi büdcə xərclərinin idarə edilməsi müəyyən nəticələrin əldə olunmasına yönəldilmiş konkret tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir ki, bu da büdcənin tərtibi, təsdiqi və icrası prosesində müvafiq standart proseduraların və konkret işlərin müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olmaqla müvafiq hakimiyyət orqanlarının funksiyalarının həyata keçirilməsinin əsas maliyyə təminatıdır. Büdcə sistemində daxil olan bütün büdcə həlqələri qarşılıqlı əlaqə halında fəaliyyət göstərir və bütün büdcələrin məcmusu ölkənin büdcə sistemini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi bir sıra mühüm prinsiplər əsasında qurulmuşdur və ölkəmizdə büdcə sistemində vahid təsnifat mövcuddur və büdcənin bütün xərcləri və gəlirləri bu təsnifata uyğun həyata keçirilir.

Məlum olduğu kimi dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın birbaşa tənzimlənməsi büdcə-vergi siyasəti alətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu siyasətin son məhsulu kimi dövlət büdcəsi, onun gəlir və xərcləri həmişə sosial iqtisadi maraqların daşıyıcıları olan müxtəlif təbəqələr

arasında tarazlığı əks etdirir. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən və onun mövcud imkanlarından asılı olmayaraq istənilən ölkədə büdcə xərclərinin səmərəli idarələnməsi bütün dövrlərdə ən vacib problemlərdən biri hesab edilir. Bu hər şeydən əvvəl ölkənin sosial həyatının və ayrı-ayrı sahələrin fəaliyyəti və inkişafının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin real tələbata uyğun olmaması ilə bağlıdır. Ona görə də xərclərin idarəedilməsi bütövlükdə dövlətin, o cümlədən dövlət büdcəsinin qarşısında duran vəzifələrə uyğun həyata keçirilməlidir.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri arasında tarazlığın (balanslaşdırılmasının) təmin edilməsi istiqamətində aparılan cəhdlər hazırda ən mühüm problemlərdəndir. Son illərdə büdcə kəsirinin azaldılması üçün götürülən iqtisadi tədbirlər əldə edilmişdir.

Hazırkı şəraitdə 2009-cu ilin büdcə haqqında qanununa nəzər yetirsək görürük ki, Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il büdcəsi 241 mln manat kəsirlə yerinə yetirilmişdir ki, bu da son illərdə respublikamızın büdcəsində müşahidə edilən ən böyük kəsirdir. Düşünürəm ki, ötən il büdcə kəsirinin artmasına daxili amillərlə yanaşı xarici amillər, xüsusilə də bütün dünyanı bürümüş maliyyə böhranı səbəb olmuşdur. Bu cür xoşagəlməz halları aradan qaldırmaq və ya onların baş verməsinə ümumiyyətlə yol açmamaq, ölkədə iqtisadi sabitliyi qoruyub saxlamaq, iqtisadiyyatın geridə qalmış sahələrini dirçəltmək, dövlətin qarşısında duran vəzifələrin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmək və bu kimi digər mühüm iqtisadi məsələlərin həllinə nail olmaq üçün dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri arasındakı balansı gözləmək və onların idarə edilməsini təkmilləşdirmək zəruridir. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri arasındakı proporsionallığı həmişə diqqət mərkəzində saxlamaq və bu sahədə inkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsindən geniş istifadə etmək məqsədəuyğun olardı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ş.Ş. Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, F.Ə. Qurbanov “Büdcə sistemi”
2. N.Novruzov - “Maliyyə”
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2000
5. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi.
6. “Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
Bakı 2009
7. “2007-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının
Qanunu
8. “2009-cu il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan
Respublikasının Qanunu

9. “Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
10. www.maliyye.gov.az
11. www.kitab.az
12. “Azərbaycan Rəqəmlərdə”, Bakı 2010
13. Вахрин П.И. «Финансы» учебник, Москва 2000
14. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının statistik göstəriciləri. Bakı 2010-ci il
15. Azərbaycan Respublikasının 2007-2009-ci illər Dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesabatlar
16. Fərid Quliyev - “Gəlirlər Nəzəriyyəsi”